

APAGA
Quarterly

آبَاگَا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

تجمل پرستی ایرانیان در طول تاریخ

ISSN 1682-5438

شماره ۷۴ تابستان (شهریور) ۱۳۹۷
No. 74, Մեպտեմբեր 2018

Հ Ա Յ . Յ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Ashkharatsuyts, (World map),
by Vardan Areveltsi (1200-1271), Paris 1960

ISSN 1682-5438

Համար 74 Մեպտեմբեր , 2018 թ.

No. 74, September 2018

ԱՊԱԳԱ No. Համար 74, 2018 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief
Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն Հարցազրույց Պրոֆեսոր Վ. Պետրոսյանի հետ

Անգլերեն Ակնարկ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության

Պարսկերեն Ակնարկ իրանական փառասիրության պատմության

CONTENTS

Armenian Interview with Professor V. Petrosyan

English Historical overview of the Armenian geography.

Persian Iranian Luxuriance during history

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۷۴ تابستان ۱۳۹۷

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی تجمل پرستی در تاریخ ایران

ارمنی کفتگو با پروفسور و. پتروسیان

انگلیسی نگاهی بر تاریخ جغرافیاشناسی ارمنی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً "بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

Հասարակական գործիչ, լրագրող Գեղամ Գալստյանի հարցազրույցը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վլադիմիր Պետրոսյանի հետ

Գեղամ Գալստյան-Լրանում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 100-ամյակը: Այդ հեղափոխության տարեդարձը շարունակում է առաջ բերել լուրջ և ինտելեկտուալ հազեցված բանավեճ: 100 տարի է անցել, բայց շատ հարցերի վերաբերյալ պատասխանները դեռևս չեն ընդունվել հանրության կողմից:

Ուստի տարբեր տեսակետները հնչում են մինևույն համոզմունքով: Ինչու և սովետական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ վեճերը նորից մարդկանց բաժանում են, ինչպես ցավորաբար ընդունված է ասել, սպիտակների ու կարմիրների: Ինչ գրավչություն ունեն ձախ գաղափարները: Հոկտեմբերի ո՞ր դասերը մենք այդպես էլ չսովորեցինք:

Ահա, այս հարցերի շուրջ ուզում եմ ձեզ հետ մտքեր փոխանակել:

Ասացեք, խնդրեմ, ինչպե՞ս եք դուք գնահատում Հոկտեմբերյան հեղափոխության նշանակությունը:

Վ. Պետրոսյան.- ձեր հարցին պատասխանելուց առաջ, ուզում եմ հիշել Չինաստանի խոշորագույն վերափոխիչ Դին Սյաո Պինի խոսքերը: Երբ նրան հարցրել է 18-րդ դարի ֆրանսիական հեղափոխության նշանակության մասին, նա պատասխանել է. «<Այդ հեղափոխությունը կատարվել է 200 տարի առաջ: այնքան էլ շատ ժամանակ չի անցել, որ հնարավոր լինի գնահատել այդ հեղափոխությունը>>:

Բայց, այնուամենայնիվ, պետք է ասել, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը 20-րդ դարի խոշորագույն իրադարձությունն է: Դրա սկիզբը կարելի է տեսնել Անգլիայի հեղափոխության, հետո ֆրանսիական հեղափոխության մեջ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ամենից առաջ փոխել է մարդկանց միջև եղած հարաբերությունները, ճանապարհ է հարթել արտադրողական դասակարգերի համար, որոնք իրենց ձեռքն են վերցրել հասարակության կյանքի կազմակերպումը:

Այնուհետև, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ստեղծել է նոր քաղաքակրթական կացությամբ, որի կենտրոնում կանգնել է աշխատանքի մարդը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի սկզբից գտնվել է Ռուսաստանի կազմում և այդ պատճառով էլ, Ռուսաստանում տեղի ունեցած հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի մեջ տեղի ունեցած բոլոր շրջադարձային փոփոխություններն ուղղակիորեն անդրադարձել են նաև մեր իրականության մեջ: Եվ այդ պատճառով էլ, իմ կարծիքով, չպետք է հայկական իրականությունն անջատել ռուսականից:

Միայն այսպիսի մոտեցմամբ, համոզված եմ, որ հնարավոր կլինի նաև իմաստավորել Հոկտեմբերյան հեղափոխության նշանակությունը մեզ համար:

Բայց, անցնենք առաջ: Նախկինում, մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, Ռուսաստանը խոշոր և ազդեցիկ պետություն էր, բայց տեխնիկապես հետամնացած էր մյուս խոշոր պետությունների համեմատությամբ:

Իսկ ի՞նչ արեցին բոլշևիկները: Պատմականորեն կարճ ժամանակի

ընթացքում Ռուսաստանը մոդեռնիզացրին: Ընդգծեմ, որ դա նրանք արել են չոչնչացնելով երկրի հիմքը կազմող հիմնարար արժեքները: Ռուսաստանը դարձել է համաշխարհային առաջընթացի լիդերը:

Հիշենք մեր ժողովրդի պատմությունից: 1920թ. Հայաստանը համատարած անգրագիտության երկիր էր: Հայաստանում, բառիս լայն իմաստով, չկար մշակույթ, արվեստ, գրականություն, ճարտարապետություն, գիտություն, արդյունաբերություն, կրթություն, առողջապահություն և այլն և այլն:

Իհարկե, դրանք կային, բայց ոչ Հայաստանում: Բոլշևիկներն այդ ամենը ստեղծեցին իրենց իշխանության առաջին ամիսներից: Ստեղծեցին ու զարգացրին: Հայաստանը մտավ աշխարհի առաջավոր երկրների շարքը:

Հարց. Բայց, միթե ճիշտ չեն նրանք, ովքեր այն տեսակետն են հայտնում, թե էթե Հայաստանի առաջին հանրապետությունը շարունակել էր գոյությունը, ապա երկիրն ավելի կզարգանար, քան բոլշևիկների իշխանության օրոք:

Պ. Դա հեքիաթ է երեխաների ու միամիտ, պատմությունից անտեղյակ մարդկանց համար: Քեմալական Թուրքիայի հետ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրած Հայաստանի հանարապետությունը հայտնվել էր Թուրքիայի լիակատար հսկողության տակ: Արևմտյան տերություններն այլևս Հայկական հարցի մասին չէին խոսում և յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին թուրքերի առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալի հետ առուծախի մեջ էին մտել իրենց շահերն առաջ տանելով:

Որբերով ու գաղթականներով լցված, սովի ճիրաններում հայտնված Հայաստանը մնացել էր մեն-մենակ Թուրքիայի դեմ, լքված իր եվրոպական <<հովանավորներից>>:

Կարո՞ղ էր այսպիսի պայմաններում հայտնված Հայաստանն ապահովել իր զարգացումն ու առջընթացը:

Հ. Ասացեք ինդրեմ, իսկ կրոնը, որ ժողովրդական գիտակցությունից դուրս մղվեց, արդյոք, հիմնարար արժեք չէր:

Պ. Իհարկե, ոչ: Վերցրեք մեր ժողովրդական բանահյույսությունը, երգերը, առակները, ասացվածքները, հեքիաթները և այլն: Մի թե դրանք արդարության, ազատության, կոլեկտիվ կյանքի, հոգևորի ու նյութականի ճիշտ հարաբերության մասին չեն:

Շենց բոլշևիկներն էին, որ իրականացրին այն ամենը, ինչին գյուղացիությունը ձգտել է դարեր շարունակ: Եվ դրա համար էլ Լենինը բոլշևիկներին համարել է Ստեպան Ռազինի ու Եմելյան Պուգաչովի հաջորդներ:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի հանգամանք: Վերոհիշյալ մեծագույն վերափոխումների, նորի ստեղծման պայմաններում եկեղեցին այլևս չէր համարվում հանրության բազիսային հիմքը:

Հայ եկեղեցու պատմությունը լեցուն է բազմաթիվ ու բազմապիսի օրինակներով, երբ եկեղեցին, հոգևորականության մեծամասնությունն իրենց դրսևորել են բացասական կողմերով, բայց, չգիտես ինչու, իրենց անվանել են <<սուրբ հայր>>, <<սրբազան>>, <<վեհափառ>> և այլն: Ու երբ նայում ես այդ անվանումների կրողների գործերին, վարքագծին, բնականաբար, հարց է առաջանում, ինչու է, օրհնակ, մեր ժողովուրդն ասում <<սար ու ձոր տերտերի փոր>> կամ <<տերտերն օրհնեց անվարձ մնաց>> և այլն, և այլն:

Հ. Բայց դա նշանակում էր, որ իշխանությունը պետք է հալածեր եկեղեցուն, հոգևորականությանը:

Պ. Ցանկացած իշխանություն, սովետական կամ թե այլ բնույթի,

եկեղեցու նկատմամբ իր քաղաքականությունը տանում է, ելնելով այն բանից, թե եկեղեցին ինչքանով է լոյսալ կամ չեզոք պետության գործերի նկատմամբ

Պատմության մեջ ինչքան ուզեք փաստեր կան այն մասին, որ երբ խախտվել է այդ հարաբերակցությունը, սկսվել է հակամարտությունը: Միայն հիշեմ մեր պատմությունից հետևյալ օրինակը: Քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ միայն հայ եկեղեցին էր հաստատել կաթողիկոսի, տվյալ դեպքում Գրիգոր Լուսավորիչի ժառանգական իրավունքը:

Դրանով փաստորեն Հայոց աշխարհում թագավորական, այսինքն՝ պետական իշխանության և կաթողիկոսի իշխանության միջև ստեղծվել է խոր հակասություն, որը, ի վերջո, պակաս դեր չի խաղացել հայկական պետականության կործանման գործում:

Կամ էլ երիտասարդ Պապ թագավորի և եղեկեցու հարաբերությունները: Ինչ էր ուզում Պապ թագավորը: Նա փակել է անկեղանցները, որտեղ հավաքվել էին աշխատանքից խուսափող ձրիակերները: Երկրին զինվոր էր պետք, հողը մշակող քեր պետք և ոչ թե անկեղանոցի բնակիչ:

Պապը փակել է կուսանոցները: Երիտասարդ թագավորը հասկացել էր՝ կնոջ ճակատագիրն է մայր դառնալ, ապրել մայրության սրբազան զգացումը, երկրին զինվոր ու աշխատող պարզևել:

Հիշենք նաև Պյոտր Առաջին ցարին: Նա Ռուսաստանում վերացրել է պատրիարքությունը, հենց որ պատրիարքը փորձել է միջամտել նրա իշխանությանը:

2.- Լավ, ենթադրենք, որ այդպես է եղել, այդ դեպքում, ինչո՞վ կբացատրեք Խորեն Մուրադբեկյանի սպանությունը:

Պ.- Մեր զրույցը մի տեսակ վերածվում է եկեղեցական թեմային: Բայց որ հարցրել եք, պատասխանեմ:

Եթե ուզում եք Խորեն Մուրադբեկյանի մասին իմանալ, ապա ծանոթացեք Արշակ Չոպանյանին Մեծն Կոմիտասի գրած նամակներին:

Այդ Մուրադբեկյանի հալածանքով էր, որ Կոմիտասը հեռացել էր Էջմիածնի վանքից ու տեղափոխվել Սևան: Նրա հալածանքի արդյունքով էր, որ Կոմիտասը, ընդհանրապես, հարկադրված է եղել հեռանալ Կ. Պոլիս...

Կոմիտասը վայելում էր Էջմիածնի հոգևորականների մեծամասնության համակրանքն ու հարգանքը և նրանք չէին կարող ներել Մուրադբեկյանին Կոմիտասի ողբերգական ճակատագրի համար, հատկապես, 1935թ. Կոմիտասի աճյունը Հայաստան տեղափոխվելուց հետո:

1920-30-ական թվականներին Սովետական Միությունում, այդ թվում նաև Հայաստանում ծավալվել էր հսկայական շինարարություն: Կառուցվող գործարանների համար արևմտյան զարգացած երկրներից հարկավոր էր ձեռք բերել դրանց համար նորագույն սարքավորումներ, որոնք սովետական երկրին վաճառվում էր տարադրամով, հատկապես դոլարով կամ ոսկով:

Հայաստանում կառուցվող արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար սարքավորումներ գնելու համար հարկավոր էր վճարել ոսկով: Պետական քաղվարչությանը հայտնի էր դարձել, որ Էջմիածնի կաթողիկոսությունն ունի մեծ քանակությամբ արծաթե և ոսկե զարդեր: Մուրադբեկյանը թաքցրել է և ժխտել է դրանց գոյությունը:

Չոգևորականներից ոմանք գիտեին, թե ոսկեղենը որտեղ է պահվում: Եվ Կոմիտասի վրեժը լուծելու համար նրանք պետքաղվարչությանը ցույց են տվել թաքստոցի տեղը: Ոսկեղենը հայտնաբերվել է: Երբ Մուրադբեկյանին հայտնել են, որ չեկիստները գտել են իր թաքցրած

նսկեղենը, սրտի ուժգին նույն է ունեցել և դրանից այլևս դուրս չի եկել: Սա է ճշմարտությունը: Իսկ, նրանք, ովքեր ուզում են վարքաբեկել սովետական իշխանությանը, ստեղծել են միֆ Մուրադբեկյանին սպանելու մասին: Մարդու սիրտն ուղղակի չի դիմացել ուժգին հոգեկան ապրումների հարվածին: Մուրադբեկյանը կարող էր ապրել, չմեռնել, եթե հանգիստ հանձներ պահանջված ոսկեղենը և դրանով մասնակցեր Հայաստանի վերաշինությանը:

Պետության նկատմամբ բոլորովին այլ վերաբերմունք են ունեցել Գևորգ Չորեքյանն ու Վազգեն Առաջինը: Հիշենք, թե Հայրենական պատերազմի ամենաձանր պահին, երբ գերմանական զորքերը մտել էին Հյուսիսային Կովկաս, Չորեքյանն ինչպիսի դրամական օգնություն է ցույց տվել Կարմիր բանակին, ինչպիսի եռանդով է մասնակցել <<Մասունսի Դավիթ>> տանկային շարայան կառուցման համար հանգանակության կազմակերպմանը:

Հիշենք նաև Վազգեն Առաջինի շրջահայած ու կշռադատված քաղաքականությունը պետության հանդեպ արժանանալով մեծագույն հարգանքի, ձեռք բերելով մեծ հեղինակություն:

Հ.-Ռուսաստանը մտել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ, որի վերջում կրակը դարձել էր սպառնալի: Այդ կրակի պայմաններում ինչպե՞ս պահպանվեց Ռուսաստանը:

Պ.- 1917թ. սկզբին Ռուսաստանի բանակը հայտնվել էր քայքայման մեջ: Կար մեկ ու կես միլիոն դասալիք: Այդ դասալիքների մեծ մասը գեներլ չէր հանձնել: Վիճակն այնքան էր բարդացել, որ նույնիսկ սպաները չէին համարձակվում առաջին գծում գտնվող խրամատներ գնալ, որովհետև քիչ չէին դեպքերը, երբ զինվորներն ուղղակի, առանց դատի ու դատաստանի, գնդակահարում էին իրենց մոտ եկած սպաներին: Ռուսաստանի պարտությունն արդեն կանխորոշվել էր:

Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս նաև նորահայտ փաստաթղթերը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության և կատարված իշխանափոխության շնորհիվ Ռուսաստանը, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, ԱՄՆ-ի հետ միասին դարձել է հիմնական քաղաքական ուժերից մեկը:

Տեսեք, ովքե՞ր էին պատերազմում Ռուսաստանի դեմ: Երեք կայսրություն Գերմանական, Ավստրո-հունգարական և օսմանյան, որոնք պատերազմի հետևանքով դադարեցրել են իրենց գոյությունը:

Իսկ Ռուսաստանը: Այստեղ փոխվեց կառավարման ձևը, բովանդակությունը, նա կարողացավ նորից պաշտպանել իր պետականությունը և վերականգնել համաբոյա կորցրած բոլոր տարածքները:

Նոր Ռուսաստանը կարողացել է դիմանալ նախկին դաշնակիցների կողմից իրեն պարտադրված քաղաքացիական պատերազմին ու օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիային:

Այդ ագրեսիան կազմակերպած դաշնակիցները, նույնիսկ մինչև Բրեստի հաշտության կնքումը, չէին թաքցնում իրար մեջ Ռուսաստանը բաժանելու իրենց մտադրությունը:

Իսկ ինչպե՞ս է բուշնիկյան կառավարությունը կարողացել դիմադրել այդ ագրեսիային և հաղթանակ տանել: Կա միայն մեկ պատասխան Ռուսաստանի բնակչության մեծամասնության աջակցության շնորհիվ:

Հ.- Դուք հիշեցիք Բրեստի հաշտության մասին: Բայց, չէ՞ որ սովորաբար ասվում է, որ Ռուսաստանը Բրեստում ստորագրել է խայտառակ հաշտություն:

Պ.- Ճիշտ է: Առաջինը Լենինն է Բրեստի պայմանագիրն անվանել <<խայտառակ հաշտություն>>: Բայց վեց ամիս անց Լենինի կառավարությունը չեղյալ է համարել Բրեստի հաշտության

պայմանագիրը:

Զ.- Բրեստի հաշտության պայմանագրով Կարսն ու Արդահանն ամբողջությամբ զիջվել է Թուրքիային: Այդ ժամանակ Ռուսաստանն իրավունք ունի ր Կարսն ու Արդահանը զիջել թուրքերին:

Պ.- Բրեստի հաշտության կապակցությամբ հայ իրականության մեջ ստեղծվել է այն տեսակետը, որ Ռուսաստանն իրավունք չունի Կարսն ու Արդահանը տալ թուրքերին: Ռուսաստանին ներկայացված այդ մեղադրանքը ճիշտ է առաջին հայացքից:

Նախ, հիշեցնեմ հետևյալը: Ռուսաստանը Կարսն ու Արդահանը Թուրքիայից ստացել է 1877-1878թթ. պատերազմից հետո Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով: Թուրքիան պետք է վճարեր հսկայական գումարով ռազմատուգանք, որը չունի տույժանք: Ուստի Թուրքիան Կարսն ու Արդահանը զիջել է այդ ռազմատուգանքի դիմաց: Այդպիսով, Կարսն ու Արդահանը Ռուսաստանի կազմում են մնացել ընդամենը 40 տարի:

Բրեստի պայմանագրում նշվել է, որ Ռուսաստանն իր գորքերը հանում է Կարսից ու Արդահանից, որտեղ պետք է անցկացվի բնակչության հանրաքվե թե որ պետության կազմում են ուզում մնալ:

Երբ սկսվել են Անդրկովկասյան դեմոկրատական հանրապետության և Թուրքիայի միջև բանակցությունները, ինչպես Տրապիզոնում, այնպես էլ Բաթում քաղաքում, Մովետական Ռուսաստանը պահանջել է, որպեսզի այդ բանակցություններին մասնակցի իր ներկայացուցիչը, որը լինելու էր Գովկասի գործերով ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանի:

Թուրքիան մերժել է այդ պահանջը: նրա թելադրանքով Հայոց ազգային խորհրդի կազմած պատվիրակությունը, որն արդեն հանդես էր գալիս հռչակված Հայաստանի հանրապետության անունից, նույնպես մերժել է Մովետական Ռուսաստանի ներկացուցչի մասնակցությունը:

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը հայտարարել է, որ Բրեստի պայմանագիրն իրենց համար սրբություն է և պետք է անհապաղ կատարվի Կարսն ու Արդահանը պետք է հանձնվի Թուրքիային:

Դժբախտաբար, հայկական պատվիրակության անդամներն այնքան են ոգևորվել թուրք պատվիրակների շողոմ խոսքերից, որ նույնիսկ, հարկ չեն համարել թուրքական կողմից պահանջել ցույց տալ Բրեստի հաշտության պայմանագրի տեքստը:

Ավելորդ է ասել, որ եթե Ստեփան Շահումյանը Ռուսաստանի կողմից մասնակցեր Բաթումի բանակցություններին, ապա թուրքերին չէր հաջողվի հայոց պատվիրակներին Բրեստի պայմանագրի բովանդակությունը ներկայացնել իրենց քմահաճությամբ...

Զ. – Ես այս բոլոր հարցերն ուղղեցի ձեզ, որովհետև մեր հասարակության մեջ դրանց մասին կան զանազան տեսակետներ, որոնց մեջ է նաև Մովետական Ռուսաստանի հասցեին հնչած մեղադրանքները: Այդ հարցերից մեկն էլ վերաբերում է <<Թուրքահայաստանի մասին>> Մովետական Ռուսաստանի ժողովուրդի դեկրետին, որի ընդունման 100-ամյակը լրանում է 2017թ. դեկտեմբերին:

Ինչ էք կարծում այդ դեկրետը ժամանակավրեպ չէր կամ կայի՞ն դրա իրագործման երաշխիքներ:

Պ.- Ոչ: Այդպես չեմ կարծում: <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկրետի վերաբերյալ այդպիսի տեսակետ արտահայտել են նրանք, որոնք ուղղակի պատասխանատու են այդ դեկրետը չիրագործելու համար:

Շ.-Սեր այսօրվա գրույցը նվիրված է Հոկտեմբերյան հեղափոխության 100-ամյակին, բայց, կներեք, իմ հարցերն ավելի շատ վերաբերեցին մեզ հայերիս: Միայն խնդրում եմ, էթե հնարավոր կհամարեք, գոնե համառոտ հայտնեք ձեր տեսակետը <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկրետի վերաբերյալ:

Պ.- Ճիշտ է, մենք պայմանավորվել էինք գրուցել Հոկտեմբերյան հեղափոխության 100-ամյակի մասին, բայց ձեր տված հարցերն էլ են առնչվում հենց այդ հեղափոխությանը: Այդպիսին է նաև ձեր նշած դեկրետը:

Կպատասխանեմ շատ համառոտ:

Առաջին. Ովքե՞ր էին դեկրետի հեղինակները: Կոմունիստներ Վառլամ Ավանեսովը, Վահան Տեղյանը, ձախ էսեռ Պոռոշ Պոռոշյանը անվանի վիպասան Պերճ Պոռոշյանի որդին, դաշնակցության կուսակցության հիմնադիրներից, նշանավոր Ռոստոմ Զորյանը:

Տարբեր, հաճախ նաև իրարամերժ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Բայց նրանք ունեին այն գիտակցությունը, որ համարվում են իրենց մայր հայ ժողովրդի զավակներ և պատասխանատու են նրա ճակատագրի համար: Հենց այս պատասխանատվությունն է նրանց միավորել: Հիանալի օրինակ բոլոր նրանց համար, ովքեր դեռ կարծում են, թե իրենց կուսակցությունը ստեղծվել է ոչ թե ժողովրդին ծառայելու, այլ ժողովրդին ղեկավարելու համար:

Երկրորդ. Դեկրետը հռչակում էր Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը, որի իրականացման համար անհրաժեշտ էր համարվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում պահել ռուսական զորքը:

Ի միջի այլոց, այդպիսի պահանջը մեր ժողովրդի պատմության մեջ նորություն չէ: Դեռևս 1780-90-ական թվականներին, երբ կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի օրոք Ռուսաստանը հաջող պատերազմներ էր մղում օսմանյան Թուրքիայի դեմ, հայ ազատագրական շարժման երկու կենտրոններում գործող առաջադեմ գործիչները Հովհաննես Լազարյանն ու Հովսեփ Արղոթյանը Պետերբուրգում, Շահամիր Շահամիրյանն ու Մովսես Բաղրամյանը Հնդկաստանում, կազմել էին Ռուսաստանի հովանավորությամբ անկախ Հայաստան ստեղծելու հայ-ռուսական դաշնագրի նախագծեր, որոնցով ընդգծվել էր մահմեդական շրջապատի հարձակումներից պաշտպանվելու նպատակով Հայաստանում ռուսական զորքի ներկայության անհրաժեշտությունը:

Երրորդ. <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկրետի ընդունման ժամանակ Կովկասյան ռազմաճակատում գտնվում էր 500 հազարանոց ռուսական բանակը:

Սովետական կառավարության <<Հաշտության մասին>> առաջին դեկրետը հռչակել էր առանց անեքսիաների հաշտություն կնքելու և զորքերը գրաված տարածքներից հանելու մասին:

Մակայն, այդ դեկրետի հեղինակ Լենինը, որը հետևողականորեն հանդես էր գալիս դեկրետի իրականացման պահանջով, համաձայնվել էր Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի մնալուն:

Դեկրետով Շահումյանի վրա էր դրվել ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հանելու հարցի լուծումը:

Հիշենք, որ ռուսական զորքերը գտնվում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, որի ղեկավարման համար ինչպես ցարական Ռուսաստանի կառավարությունը, այնպես էլ Ժամանակավոր կառավարությունը ստեղծել էին կառավարման մարմիններ, ճիշտ է, թերի, բայց, այնուամենայնիվ, այդ երկու կառավարությունների

նպատակի մեջ չէր մտել Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցը:

Արևմտյան տերությունների ղեկավարներն էլ, որ միշտ նպատավոր հայտարարություններ էին անում Հայկական հարցի արդար լուծման մասին, բայց այդպես էլ խոսքից գործի չանցան: Նրանք, ի վերջո, մոռացան ամեն ինչ և դաշնակցեցին Քեմալական Թուրքիայի հետ Լոզանի կոնֆերանսում թաղելով Հայկական հարցը:

Բայց խոշոր տերություններից միակը Սովետական Ռուսաստանը ոչ միայն հատուկ ղեկրետով հռչակել է Արևմտյան Հայաստանի անկախության մասին ղեկրետը, այլև այդ ղեկրետի իրագործումը դրել է հայ ժողովրդի լավագույն զավակ Ստեփան Շահումյանի վրա:

Ավելին <<Թուրքահայաստանի մասին>> ղեկրետը 1918թ. մտցվել է Սովետական Ռուսաստանի առաջին Սահմանադրության մեջ և այդ անկախությունը ճանաչվել է սահմանադրորեն:

Նշեցի, որ ռուսական զորքը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում և այդ զորքի ներկայությունը միակ երաշխիքն էր ղեկրետի իրականացման համար: Դա գիտակցում էր Շահումյանը և ամեն ինչ անում էր ռուսական զորքերը պահելու համար, լավ իմանալով, որ հեռացող ռուսական զորքերի փոխարեն Արևմտյան Հայաստան կմտնեն թուրքական զորքերը, որոնց առկայության պայմաններում ավելորդ էր մտածել Արևմտյան Հայաստանի անկախության մասին:

Անդրկովկասյան կառավարության մեջ գտնվող վրացի մենշևիկները թուրքերի հետ բանակցում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքների հաշվին իրենց հարցերը լուծելու համար: Ադրբեջանցի մուսավաթականները հանդես էին գալիս որպես Թուրքիայի դաշնակիցներ: Մնում էին կառավարության մեջ գտնվող դաշնակցականները:

Դաշնակցականների անունից հանդես եկող Վրացյանը <<Թուրքահայաստանի մասին>> ղեկրետն անվանել է անհեթեթություն և Շահումյանի հետ համագործակցելու փոխարեն միացել են մենշևիկներին ու մուսավաթականներին ամեն ինչ անելով ռազմաճակատից ռուսական զորքերը հեռացնելու համար:

Ես հիմա ուզում եմ այսօրվա դաշնակցականներին, որոնք խնկարկում են Վրացյանին, հարցնել. Մի թե Թիֆլիսում նստած Հայոց ազգային խորհրդի դաշնակցական ղեկավարները, որոնք մասնակցեցին ղեկրետի ձևադրմանը, ավելի հայրենասեր էին, քան թե ազնիվ ու շրջահայաց Ռոստոմ Զորյանը, որը եռանդով մասնակցել էր ղեկրետի ստեղծմանը:

Հ.-Քանի որ մեր գրույցում շոշափվեց նաև Թուրքիայի մասին, ուզում եմ այդ կապակցությամբ ասել հետևյալը: Մեր իրականության մեջ վիճահարույց է նաև 1921թ. մարտին Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև կնքված Մոսկվայի պայմանագիրը և դրա շարունակությունը համարվող Կարսի պայմանագիրը:

Չրապարակից չի իջնում այն տեսակետը, թե այդ պայմանագրերով Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիային է տվել հայկական հողերը, մեղադրում են Լենինին ու Ստալինին, որ հայերին պաշտպանելու փոխարեն աջակցել են Քեմալին:

Հետաքրքիր է այս ամենի մասին իմանալ ձեր տեսակետը:

Պ.- Այդ հարցերի մասին ես հանգամանորեն անդրադարձել եմ <<Հայաստան. 1919-1922 թվականներ>> աշխատության երկրորդ հատորում, ուստի ձեր հարցին կպատասխանեմ շատ համառոտ:

Սուսնց գնահատելու 1920թ. ղեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագիրը, հնարավոր չէ գնահատել 1921թ. Մոսկվայի պայմանագիրը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, որը պատմաբան Լեոն անվանել էր <<Դաշնակցության հավերժական ամոթն ու խայտառակությունը>>, Հայաստանի տարածքը դարձել է այնքան, որքան Թուրքիան <<նվիրել էր>> 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթում քաղաքում կնքված պայմանագրով:

Թուրքիային հաջողվել էր Հայաստանի դեմ ագրեսիայի միջոցով զավթել նրա տարածքների զգալի մասը: Թուրքական զորքերը գտնվում էին Ուլուխանլու (այժմ Մասիս քաղաք) կայարանում, որտեղից թուրքական հրանոթներն ուղղված էին Երևանի վրա:

Եթե ընթերցողը ծանոթանա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին, ապա նա կհամոզվի, որ քիչ է դա անվանել միայն ստրկական ու անարդարացի: Դրա ստորագրումն աղերսվում է ազգային դավաճանության հետ: Ժամանակին Լեոն ծանոթացել է այդ պայմանագրի թուրքական տեքստին, որի մի քանի հոդվածներում նշված դրույթները չեն մտցվել հայերեն տեքստի մեջ:

Ինչպես 1918թ. Բաթումի բանակցությունների ժամանակ, այնպես էլ 1920թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ թուրքական և հայկական կառավարությունները մերժել են դրանց Սովետական Ռուսաստանի պահանջն իր ներկայացուցչի մասնակցության մասին:

Այժմ 1921թ. մարտի 16-ին ստորագրված պայմանագրի մասին:

Այս կապակցությամբ մեր հանրությունը պետք է իմանա, որ սովետա-թուրքական բանակցությունների նախօրյակին Թուրքիան դեմ էր այդ բանակցություններին Սովետական Հայաստանի մասնակցությանը, վկայակոչելով, որ արդեն 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով հաստատվել է Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը:

Սակայն, Սովետական Ռուսաստանի վճռական պնդմամբ Թուրքիան հարկադրված համաձայնվել է, որպեսզի Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը մասնակցի սովետա-թուրքական բանակցություններին:

Ես ժամանակին ուսումնասիրել եմ այդ բանակցությունների նիստերի արձանագրությունները; Հենց սկզբից Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը և Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Ալեքսանդր Բեկբաղյանը դրել են 1914թ. սահմանը վերականգնելու պահանջը, որը նաև բխում էր 1978թ. Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերից:

Թուրքական կողմը զանազան պատճառաբանություններով ձգձգում էր բանակցությունները, յուրաքանչյուր հարցի քննարկման ժամանակ ընդմիջում խնդրելով, այդ մասին իր կառավարությանը տեղյակ պահելու և նրա համաձայնությունը ստանալու համար:

Այդ ընդհատումներն այնքան երկար էին տևում, որ Չիչերինը ստիպված է եղել թուրքական պատվիրակությանը տրամադրել արտաքին գործերի ժողկոմատի ռադիո կապը:

Թուրքական պատվիրակության այս քայլն առաջին հայացքից թվում էր որպես դիվանագիտական խաղ: Բայց շուտով ամեն ինչ պարզ է դարձել:

1921թ. փետրվարին Վրացյանի գլխավորած, իսկապես, ավանտյուրան Երևանում տապալել է սովետական իշխանությունը: Մոսկվա ու Լոնդոն ուղարկված հեռագրերով Վրացյանը հայտնել է այդ մասին, նշելով, որ վերականգնվել է նախկին իշխանությունը, որը հավատարիմ է մնում դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում ստորագրված պայմանագրին և պահանջել է, որ տապալված սովետական իշխանության ներկայացուցիչն իրավունք չունի

Հայաստանի անունից բանակցություններին:

Վրացյանի հեռագիրը Մոսկվա է հասել այն պահին, երբ արդեն համարյա թե լուծվում էր 1914թ. սահմանի հարցը: Օգտվելով Վրացյանի հաղորդած տեղեկությունից, թուրքական պատվիրակությունը պահանջել է բանակցություններից հեռացնել արդեն գոյություն չունեցող սովետական կառավարության ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանին, միաժամանակ պահանջելով, որ բանակցություններին չպետք է մասնակցի նաև Չիչերինի տեղակալ Լևոն Կարախանը:

Թուրքական պատվիրակությունը նաև հայտարարել է, քանի որ Հայաստանում վերականգնվել է այն իշխանությունը, որը ստորագրել էր ու այժմ էլ պաշտպանում է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, ուստի վերանում է այդ պայմանագրով հաստատված սահմանը փոփոխելու անհրաժեշտությունը:

Այսպիսով, Վրացյանի ղեկավարած ավանտյուրան, որը չգիտես ինչու դաշնակցականամետ հեղինակները շարունակում են պնդել ու մատուցել որպես Հայաստանի ազատագրության համար մղված ապստամբություն, մեղմ ասած, ամենավատ դերն է ունեցել:

Հ.-Բայց շրջանառության մեջ է այն տեսակետը, որ Մովետական Ռուսաստանն ու Թուրքիան իրավունք չունեին երրորդ պետության, տվյալ դեպքում Հայաստանի տարածքների հարցը լուծել առանց նրա մասնակցության:

Պ.-Դիվանագիտության մեջ հաստատված պրակտիկայի առումով, իհարկե, ճիշտ է այդպիսի մոտեցումը: Գոյություն ունի նաև այն տեսակետը, որ Մոսկվայի պայմանագիրը գնահատվում է որպես չարիքի փոքրագույնը:

Բայց մենք պարավոր ենք Մոսկվայի պայմանագիրը գնահատել, ելնելով իրական պայմաններից:

Առաջին. Պատերազմը Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև ավարտված է համարվել: Որքան ճիշտ էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, երբ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի կապակցությամբ ասել էր, որ հայ ժողովուրդը հոգնել էր սով ու ջարդ բերած պատերազմներից և նրան խաղաղություն էր հարկավոր:

Երկրորդ. Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով չեղյալ է համարվել 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-թուրքական պայմանագիրը:

Երրորդ. Այդ պայմանագրերով, առանց որևէ կրակոցի ու զոհերի Մովետական Հայաստանի տարածքն ավելացել է 20 հազար քառ. կիլոմետրով և դարձել է մոտ 30 հազար քվմ:

Մի փաստ ևս: Մինչև Վրացյանի ղեկավարությամբ դաշնակցության ավանտյուրայի հաղթանակը, ինչպես արդեն նշեցի, թուրքական պատվիրակությունը վարում էր բանակցությունները ձգձգելու քաղաքականություն: Բայց հենց որ ստացվել է Հայաստանում սովետական իշխանության տապալման և նախկին իշխանության վերականգնման լուրը, թուրքական պատվիրակությունն այլևս դադարեցրել է բանակցությունների ձգձգումը:

Այս պարագայում, ինչպե՞ս չմտճես ավանտյուրան սկսած ուժերի և Թուրքիայի միջև եղած կապի մասին:

Հիմա, հաճախ հնչում է պահանջ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը չեղյալ համարելու մասին: Այս պահանջի հեղինակները մտածո են են դրա հետևանքների մասին:

Միանշանակ Թուրքիան կհամաձայնվի դրան միայն մի դեպքում. **Եթե հայ-թուրքական սահմանից հեռանան ռուսական զորքերը:**

Կամ, եթե Հայաստանի հանրապետությունը այդ պայմանագրերը չեղյալ համարի, ի նշ է, Թուրքիան այդ դեպքում նոր պայմանագիր կկնքի

ու գավթած հողերը եւ տ կվերադարձնի:

Այդ պահանջի հեղինակները՝ դաշնակցության գաղափարախոսները ն նրանց հետևորդները զբաղվում են միայն ու միայն պոպուլիզմով:

Նրանք սովետական իշխանության դեմ իրենց պայքարում Սովետական Միությանը մեղադրում էին այն բանի համար, որ Թուրքիայից չէր պահանջում վերադարձնել հայկական հողերը:

Հիմա դաշնակցությունը վերադարձել է Հայաստան, նորից տիրապետող է դարձել նրա գաղափարախոսությունը: Դաշնակցությունը մտել է կառավարության կազմի մեջ, Ազգային ժողովում ունի ազդեցիկ խմբակցություն:

Եվ նրանց ուզում են հիմա հրապարակավ հարցնել հետևյալի մասին: Հասել էք ձեր երազած Հայաստանի անկախությանը, ունեք ամեն ինչ դիրք, ազդեցություն, իշխանություն: Ձեզ ի նչն է խանգարում, որ լռում եք և այժմ Թուրքիայից չեք պահանջում ետ վերադարձնել հայկական հողերը:

Հ. - Ձեր գնահատականներն ու տեսակետները խորհելու տեղիք են տալիս: Բայց ուզում են հարցնել նաև 1937 թվականի ողբերգության բռնարարքների մասին:

Պ.- Դժվար է ձեր հարցին համառոտ պատասխանել, բայց կփորձեմ, որքան դա հնարավոր է :

Առաջին.

1930-

ականթվականներին կատարված ռեպրեսիաների քաճախբացատրվում են տարբեր կերպ: Շատ հեղինակներ դավերագրում են սովետական պետության նբնույթին, սոցիալիզմի երկրայանը, ինչպես նաև Ստալինի բնավորությանը, ընդգծելով նրա կասկածամտությունը, վախիտ արսափի իթնոլորտ ստեղծելուն, անձնական իշխանության ամրապնդմանը և այլն:

Իհարկե, այս հարցերի վերաբերյալ ունեմի մտայնե կտիվ դիտարկումները, որոնց հետևարող են նյա մաձայնվել:

Հանրահայտ է, որ Վ. Ի. Լենինը մշակել էր սոցիալիստական հեղափոխության տեսությունը, որը պարունակում էր միշտ արքի մանկանդրությունը: Այ դրոյթները ից մեկը վերաբերում էր առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հնարավորությանը:

Ժամանակին Մարքսն ու Էնգելսը գտնում էին, որ հեղափոխությունը ըչի կարող հաղթել մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում: Նրանք գտնում էին, որ պրոլետարիատը կարող է հաղթել, էթե դա միաժամանակ կսկսվի բոլոր կամ կապիտալիստական երկրներում մեծ մասում: Միայն այդ դեպքում պրոլետարիատը միասնական ջանքերով կկարողանա կոտորել իս մաշխարհային բուրժուազիայի դիմադրությունը:

Չարգացնելով մարքսիստական տեսությունը՝ Լենինը եկել է այն եզրակացության, որ իմպերիալիզմի շրջանում սոցիալիստական հեղափոխությունը չի կարող միաժամանակ հաղթել բոլոր երկրներում, որնրահաղթանակը հնարավոր է սկզբում մի քանի կամ մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում:

Պատմականորեն ձևավորվել էր այնպես, որ Ռուսաստանը համաշխարհային իմպերիալիստական շրթայի թույլ տակ ներդարձել:

Ինչու է: Որովհետև, ռուսական իմպերիալիզմը ինձնձնվել էր ճորտատիրոջ յանմանացորդներով մեջ: Նա սոցիալական նուազգային ձնձնում ներկայանացնում էր կոպիտ, միահեծան, ռազմաֆեոդալական մեթոդներով:

Այդպատճառով էՌուսաստանում դասակարգային և կատարությունները, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ընդունել են ճայրահեղ սրված քննույթ:

Յարական է Ռուսաստանի շահագործող դասակարգերն իրենց ուժերը ուժեղեցնել և փոխադարձ թշնամանքով և ընդունակ է ինկասպեցնել աճող հեղափոխական ճգնաժամը:

Միևնույն ժամանակ Ռուսական պրոլետարիատում նաև լուրի նրանակալությունը բուրժուական գիտելիքի մեղաքարի մարտական ավանդույթներ, դեկավարվելով մարքսիստական կուսակցության կողմից, բավականաչափ համախմբված ու կազմակերպված էր, որպես գիլական ճգնաժամի սահմանափակ իրականացնելիս պետրոժուա-դեմոկրատական, այնպես էլ լսոցիալիստական հեղափոխություն:

Այսամենքի սացրել էր նրան, որ հենց Ռուսաստանում մի մյուս իրադրություն կան շղթայի ռոպակը դարձել էր ամենաթույլը և նրանում ավելի շատ, քան մյուս երկրներում, օբյեկտիվ պայմաններին կողքին ձևավորվել էին սուբյեկտիվ պայմաններ, որոնք պահովել են այդ շղթայի համեմատաբար թեթև ճեղքումը, որը և տեղի է ունեցել 1917 թ.:

Արդեն 1918 թ. գարնանը, Բրեստի հաշտությունից հետո, Լենինը համաշխարհային հեղափոխության մասին տեսությունը համարել է գեղեցիկ հեքիաթ, որին կարող են հավատալ միայն երեխաները:

Լենինի մահից հետո ՀամԿ(բ) Կենտրոնի հանդես են եկել լայնուժեքը, որոնք դեմ էին կանգնում երկրորդ շրջանի կոմունիստական կուսակցության մտցիալ իրադրության և կիսանհարիստությունն առանց համաշխարհային հեղափոխության:

Այդուժեքը հանդես էին գալիս (արդեն բացահայտելով) կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում մեկ, առանձին վերցրած երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի անհարիստության օգտին:

Մինչև 1933 թ. այս բանավեճն ավելի շատ տեսական նրբություններում: Սա կայն, ամենիսպիտակվել է, երբ 1933 թ. ընտրությունների արդյունքով Գերմանիայում մի շահությունն անցել է չիտլերի գլխավորած նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության ձեռքը:

Այս փաստը դարձել է լուրջ կոմունիստական համար, ովքեր վիճարկում էին կապիտալիզմի շրջապատման պայմաններում, մեկ, առանձին վերցրած երկրում, տվյալ դեպքում ՄՍՄՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը:

Հանրապետականների պարտությունն Բուսպանիայում, և այն տեղափոխության և ստական շրջապատման փաստն ավելի էր երկրում ՄՍՄՄ-ում սոցիալիզմի շրջապատման ավանդակաձև պայքարը:

Այդպայքարում երկրի փաստացի ղեկավարությունն իր ձեռքում պահող Ստալինը համախոհներին հետախոսի հանդես էր գալիս և Լենինի դրությամբ պայմանադրությունից երբեք:

Երկու թևերի միջև կալվել է անհաշտ պայքար: Այդպայքարի սկզբում Ստալինը վարում էր համոզելու քաղաքականություն: Սակայն, հատկապես 1934 թ. դեկտեմբերի 1-

ին Կիրովի սպանությունից հետո, Ստալինը փոխել է իր քաղաքականությունը: Համոզելու մեթոդից անցնել է բռնությունների արտոն մեթոդին:

Նենցայս հարցում Ստալինը թողել է տվել կոպիտ սխալներ, որոնք և դարձել են նրա աղբյուրները: Այդ սխալների արդյունքով Ստալինը սկսել է ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ, ովքեր նրան հակառակ կողմ էին գաղափարախոսության ասպարեզում:

Ահա, իմ համոզմամբ, 1937 թ. ողբերգությունը սկսվել է նրանից, որ առանձին գործիչներ երկրի հետագա գոյության մասին ունենին այլատերացում տեսակետ, որոնք համ

անհունչ էին Ստալինի ու Խրուշչևի համախոհները, որ հետևեցին:

Եվ ուսման համար էլ արդարացնել նրանց նկատմամբ գործադրված բռնությունները: Առավել ևս, որ այդ բռնությունները հաճախ հիմնավորված չլինելով, ընդունել են լայնամասշտաբ ծավալ:

Քաղաքականության վարչությունները էլ ենթադրաբար տուժել են բնական ստույգ և անկողմնակա քննարկումներով:

Դրանք տեղի են ունեցել անկախորեն երկրի քաղաքականության կարգից, քաղաքականության արևելյան կողմից: Քաղաքականության վարչությունները ենթադրաբար ևս Ռուսաստանում՝ հատկապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսում մահայտնի են նշանակված երկրի անկողմնակա:

2.- Հետագայում, Ստալինի մահից հետո, հատկապես կուսակցության 20-րդ համագումարում ընդունված որոշումների հիման վրա 1930-ական թվականներին դատապարտված գործիչներն արդարացի էլ են: Այսօրվա ընթացիկներից շատերն այդ մասին տեղեկություն չունեն:

Խնդրում եմ այդ դատավարություններից առավել կարևորներին մասին հիշեցնեք:

Պ.-

Առաջին քաղաքական դատավարությունը կոմկուսի և սովետական կառավարության խոշոր գործիչներին նկատմամբ տեղի է ունեցել 1936 թ. օգոստոսի 19-24-

ին Միությունների տանդեմի ձևում: Այդ դատավարությունը հայտնի է որպես սիսկոսովետական միացյալ տրոցկիստական-զինովևական կենտրոնի գործ:

Զինովև, Կամենևև, մյունսերը, այդ թվում մասնաճյուղի հայրենակից Վադարշակ Տեր-Վահանյանը մեղադրվում էին Կիրովի սպանության, Ստալինի կյանքի դեմ ահափորձ կատարելու, սովետական պետության դեմ հանցավոր գործողությունների մեջ:

Բոլոր մեղադրյալները՝ բացի Սմիրնովից, ընդունել են իրենց մեղավորությունը: Մեղադրական եզրակացությունը հրապարակելու հետևանքում մտնում էին 20-րդ դարի ստալինյան դատավարության մահապատժի ենթարկելու մասին: 1936 թ. օգոստոսի 21-

ին <<Սրաբա>> թերթը տպագրել է Ռիկովի, Ռակովսկու և Պյատակովի հայտարարությունները մահապատժի պահանջելու մասին:

Ահա, սիսկոսովետական պետության հայտարարությունից. <<Նոսքերը չեն վարարում, որպեսզի մեղադրվին արտահայտեմք միմյուրյան մասին և անքննադատվեն: Դրանք արդևային կերպարանքը կորցրած անձինք են: Նրանց հարկավոր է չնչնցնել, որոնք վարակում են սովետական երկրի առողջ թաղերը, որոնք կարող են մեր առաջնորդներին մահապատժի և արդեն պատճառել լենինների իրավագույն արդևանցից մեկին՝ Կիրովին: Փառքու պատիվ՝ Ն.Գ. Ժկունիսարիատին, որ մեղավոր էլ է այդ բանդային >>:

Բոլոր մեղադրյալներն ենթարկվել են մահապատժի:

1937 թ. հունվարի 23-30-

ին տեղի է ունեցել Պյատակովի, Սերբերյակովի, Ռադեկինի մյունսերի դատավարությունը: Բացի Պյատակովից, մյունսերը կենտրոնի քաղաքականության մասին թեկնածու էին: Նրանք ընդունել են իրենց վերագրվող մեղադրանքները և ենթարկվել են մահապատժի:

1937 թ. հունիսին մահվան դատապարտվեցին Կարմիր բանակի բարձր հրակազմի խնամքի տակ պահվող Վառլամ Գրիգորյանը, Մուխոմեևը, Մուխոմեևի զինակիցները, Գամառնի կրկուրի շեքեր, որոնք մեղադրվել են զինվորական երդումը խտրելու, հայրենիքի դավաճանելու, ՍՍՀՄ ժողովուրդների նկատմամբ դավաճանելու

Լ. քանվորա-գյուղացիական Կարմիրբանակի նդավաճանելում եջ:

Ամենախոշոր քաղաքական դատավարությունը հակասովետականն աշտրոցկիստական բրյկի գործներ, որը բացվել է 1937 թ. մարտի 2-ին Միությունների տանդալի ճում: Մեղադրվում էին դեռևս Լենինի ժամանակ բաղադրության դաժան երբն տրված Բուխարինը, Ռիկովը, և Կրեստինսկին: Դատվում էին նաև միջարք ժողովուներ: Բոլորն էլ ընդունել են իրենց վերադրվող մեղադրանքները:

Այս դատավարությունից հետո ՆԳԺԿ-

ի պատասխանատու աշխատակիցներ հուղեկցության բնանրապետություն ններևմարզեր, այդ թվում նաև Հայաստան են մեկնել հատուկ կիսագորներ տեղ երում գտում կատարելու համար:

Չեմսխավի, եթե սեմ, որ 1930-

ականթվական էրին տեղի իունեցած սովետական մոդեռնացման ընթացքում բոլոր գոհերը միայն ինչ-որ առանձին մարդու խելացն որության արդյունք են:

Իմ համոզմամբ այդպիսի մոտեցումը նշանակում է նաև հարգալից վերաբերումը նախորդների նկատմամբ, նշանակում է նրանց կյանքի մասստագրկում:

Ստալինի նդիվային բնությունը այլու խարեն, իմ համոզմամբ, հարկավոր է գտնել այն պատմական տրամաբանությունը, որը նրանք երել էլ այդպիսի նույն թե այլորջման:

Ավելացնեմ, որ բոլոր նրանց, այդ թվում նաև տողերի սեղինակին, որոնք չեն ընդունում պատմության սովեթիցիայանույակով կյանտաբերակը, ստալինիստ չեն: Այո, Սովեթիցիան ընթացում է նրանց հետևողական երբ հակաստալինիստ են: Բայց ամենից սեծի կաստալինիստ եղել է չիտլերը: Պարզապես սեմ իմ նամանմտածողները չեն քուզում կանգնել չիտլերի նրահետևողների կողքին:

Հ.-1937թ. Հայաստանում տեղի ունեցած ռեպրեսիաների մասին ինդրում են, եթե կարելի է, ավելի մանրամասն ներկայացնել:

Պ.-Այդ հարցին հարկավոր է առանձին անդրադառնալ, քանի որ շատ ժամանակ կպահանջվի: Ուստի, եկեք դա թողնեք հաջորդ գրույցի ժամանակ: Առայժմ կամենում եմ միայն սասել, որ միության կանմաս շտաբով կաված գտումը, հակահեղափոխական կենտրոնների բացահայտման մեթոդայորցեսնիրայլանդակ կիրառումը գտել են նաև Հայաստանում...

Հ.-Լավ, համաձայն են: Եկեք խոսենք այն մասին, թե ինչու է մեր ժվում կամ ժխտվում սովետական տարիների ձեռք բերված նվաճումները:

Պ.-

Սովետական Միության վերացումից հետո նրատարածքում հաստատված իշխանությունը մեր ժում մե սովետական քաղաքակրթությունը, Սովետական Միության ունեցած դերն ու նշանակությունը նայող իրքերից էլ մոտենում են Սովետական Միության պատմական անցյալին:

Այդպիսի մոտեցման արդյունքով սովետական իշխանության գործողություններն իրող իրքերն արապաղելու, ներքին և արտաքին անվտանգության նդեմ կատարված տնձգությունները կանխելու միջոցառումները համարվում են ոչ միայն սխալ, այլ և ենթարկվում խիստ դատապարտման:

Պատմության մեջ այսպիսի փաստերը շատ կան ՍՍՀՄ-ի ստեղծած քաղաքակրթությունը ժխտելու, վարկաբեկելու գաղափարախոսությունն տրադաքականությունը զակի երևույթ են:

Դա այդպես էլ պետք է լիներ, որովհետև սովետական քաղաքական համակարգին, սովետական քաղաքակրթությանը փոխարինել են միանգ

ամայնհակառակգաղափարախոսություն, բոլորովինտարբերպետական համակարգըդեռնսիրելությունըչիմաստավորածքաղաքակրթություն:

Բայցևսնդիքնայստեղայնե, որօրյեկտիվպատմականությանսկզբունքըպահանջումէայլևսգոյությունչունեցողպետությանքաղաքականությունը, նրաստեղծածքաղաքակրթությունըչդիտելատելություն, թշնամանքի, արհամարանքի, ժխտմանպրիզմայով:

Այլպպեսառաջանումէխզումանցյալիուներկայիմիջև, հնիունորիմիջև: Եվթեներոնուգումէ, որհիննիրաջևխոնարհվի,ընդունինրազայնստնուառավելությունը, ապանորըպետքէավելիլավուավելիբարձրարժեքներստեղծինհաստատիարդարություն, առանցորիանկախության, ազատությանմասինխոսակցություններըկմնանորպետդատարկ, ոչինչչասողհնչյուն:

Երկրորդ. Հատկապես 19-

րդդարիվերջերիցտարբերերկրներիառաջադեմտածողներիցշատերըսկսելէն

Միջնադարիցխոսափելիևկվիզիցիայիսանձարձակություններիպատճառով, թեևբոլորկողմերովայդեհետաքրքիրկազմակերպությանաստեղայինծավրեղէլէմարդասերՎերածնունդընուչթեխավարմիջինդարերը:

Բավականեմիայնասել, թեՎերածնունդնինչտեղէլմարդկությանը: Վերածննդիժամանակաշրջանըմարդկությաննապահովէլինտելեկտուալ ուզեղարվեստիծաղկում, որըտվելէհսկայականիմպուլսքաղաքակրթությանհետագազարգացմանհամար

Այնպեսոր, չիկարելիքրիստոնեությանմասինկարծիքկազմելկամդատողություններասել, նկատիունենալովմիայնինկվիզացիան:

Երրորդ.

1917թ. Հոկտեմբերյանհեղափոխությանհաղթանակիցհետհաստատավածսովետականիշխանությունը ՍովետականՌուսաստանը, ապաՍովետականՄիությունըհայտնվեցինիրենցարտաքինուներքինքաղաքականությունըչընդունողմիջազգայինուժերիկենտրոնացվածհարվածներիտակ:

ԱյժմՍովետականՄիությանվերացումիցհետոէլ, ոմանք, այսպեսկոչվածլիբերալ <<դեմոկրատները>>,շարունակումենՍովետականՄիությունըներկայացնելորպեսժողովուրդներիրբանտ, առաջինպլանմղելով 1930-1940-ականթվականներինտեղիունեցածռեպրեսիաներիփաստը:

Այսպիսիմտեցմանամենամեծվտանգրկայանումէնրանում, որմոռացությանեմատնվում, օրինակ, ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությունը:

ՄոդաէդարձելՍովետականՀայաստանիհաջողություններիմասինևվազույնդեպքումհիշելը, վատագույնդեպքում դրանցժխտելնուծարելը:

Այսպեսենվարվումզանգվածայինլրատվությանմիջոցներիզերակշիռմասը, պետականպաշտոնյանները, մտավորականությանշատներկայացուցիչներ գրողներ, ռեժիսորներ, ուսուցիչներ, դասախոսներևայլևայլև:

Նրանք, բոլորըմոռացությանենմատնում, որ 1920թ.

700 հազարբնակչությունունեցողՀայաստանըսովետականիշխանությանմայրամուտին,

1990թ. արդենուներմոտ 4 միլիոնբնակիչ, որՍովետականՀայաստանըարձելէրիայժողովրդիկազգայինհամախմբմանկենտրոն:

Նրանքմոռանումեն, որհամատարածանգրագիտությաներկիրՀայաստանը սովետականտարիներինդարձելէհամատարածգրագիտությաներկիր:

Նրանք մոռանում են, որ սովետական սարիներին Հայաստանը դարձել էր բարձր զարգացած ու մեծ համբավի հասած գիտության, գրականության, մշակույթի, ժողովրդական կրթության երկիր:

ՍովետականՀայաստանիհաջողություններիպատմությանմեջ

իրենցիաստատունտեղնենգբաղեցնում Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Սարգիս Լուկաշինը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Ադամի Բասնջյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, Սուրեն Թովմասյանը, Յակով Չարոբյանը, Անտոն Քոչինյանը, Կարեն Դեմիրճյանը, Բաղայ Մուրադյանը, Լյուդվիգ Դարիբջանյանը, Ալեքսան Կիրակոսյանը, Վլադիմիր Մովսիսյանը, Գրիգոր Հասրաթյանը, Մուրադ Մուրադյանը և ընդհանուրի շնորհիվ, որոնք պարբերաբար ձեռնարկեցին նույն ժամանակահատվածում հաստատված հարցերի և պատասխանների հարցազրույցները, որոնք օգտագործվեցին Հայաստանի գրագետ մտառարարների թանգրանտի և համալսարանի կողմից:

Սովետական Հայաստանի հաջողություններն արտադրության գործունեության մասին հարցազրույցները հակադրվում են հարցազրույցներին, որոնք հարցազրույցներում հարցադրվում են հարցադրողի կողմից, Արվա-Սևան ժայռակոփ ջրանցքը, Սևան-Չանգու հիդրոէլեկտրակայանը, Հայկական տոմսային ընկերությունը, Յուրախանի վերածնունդը, Հաղթանակի մոնումենտը, Երևանի մետրոպոլիտենը, Հրազդանի մարզահամալիրը, Օպերային թատրոնը, Հայֆիլմ կինոստուդիան, Թաթուլ Ալթունյանի անվան երգիչու պարիպետական անսամբլը, Հայաստանի պարիպետական անսամբլը, Հայաստանի պետական թզյախումբը, Կոմիտասի անվան քառյակը, Մայաթ-Նովայի անվան գուսանական անսամբլը, Երաժշտական ուսումնարանները, գիտահետազոտական կենտրոնները, հաստատությունները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, զարգացած գյուղատնտեսությունը:

Սովետական Հայաստանի հաջողություններն արտադրության թանգրանտի կողմից հարցազրույցներում հարցադրվում են հարցադրողի կողմից, որոնք օգտագործվեցին նույն ժամանակահատվածում հարցազրույցների հարցադրողի կողմից:

Սովետական Հայաստանի հաջողություններն արտադրության և ներքին շուկայի մասին հարցազրույցներում հարցադրվում են հարցադրողի կողմից, որոնք օգտագործվեցին նույն ժամանակահատվածում հարցազրույցների հարցադրողի կողմից:

Սովետական Հայաստանի հաջողություններն արտադրության և ներքին շուկայի մասին հարցազրույցներում հարցադրվում են հարցադրողի կողմից, որոնք օգտագործվեցին նույն ժամանակահատվածում հարցազրույցների հարցադրողի կողմից:

Սյապետ շարունակելի կարելի է Նորսերնդի նշանակալից արտադրությունը, որն արտադրվում է Սովետական Հայաստանի հաջողություններն արտադրության և ներքին շուկայի մասին հարցազրույցների հարցադրողի կողմից:

Իմ համոզմամբ, նրանք, ովքեր ժխտում են այն ամենը, ինչով Սովետական Միությունը հարստացրել է մարդկային քաղաքակրթությունը, նպաստել են արագ զարգացմանը (օրինակ՝ Սովետական Հայաստանի մեծագույն առաջընթացը), իրենց հիստորիկ կադուկով շարունակում են չընդունել Սովետական Միությունը, մարտնչում են Սովետական Միության մասին պատմական հիշողության նկատմամբ, դեռ շարունակում են պարծենալ, ասելով <<ատում են կոմունիզմը, ատում են Սովետական Միությունը>>, դատարդ են հատուկ տեսակետներ, այլախտորոշումներ:

Այնպես, որ չհկարելի կունսի զմի, սովետական ժամանակաշրջանի մասին հատուկություններն են կամ կարծիք կազմել միայն կատիուն են ալով 1930-1940-ական թվականներին տեղի ունեցած ճեղքում սխալների փաստով:

Հ. Քանի որ դուք խոսեցիք Սովետական Հայաստանի ձեռք բերած հաջողությունների մասին, ուզում եմ ձեզ հարցնել, որքանով է պատմականորեն ճիշտ, երբ 1990թ. ի վեր, յուրաքանչյուր տարի շուքով

նշվում է առաջին հանրապետության հաստատման տարեդարձը, իսկ Սովետական Հայաստանի հաստատման օրը չի նշվում կամ եթե նշվում է, ապա միայն բացասական որակումներով, երբեմն էլ ծաղրանքով:

Պ.-Իմ աշխատություններից մեկում բերվել է 1926թ. <<Դրոշակ>>-ից հետևյալ հատվածը, որն ուզում եմ հիմա կրկնել. <<Բայց ես այնպես ապագայ հայ պատմագիրը հիացած է մնալու դաշնակցության անձնուիրության, վառ հայրենասիրության, հայ ժողովրդի իտեալը մարմնացնող այն դիցազներու վրայ, որոնք կամք են ունեցել հայության գոհասեղանին դնելու իրենց ողջ կեանքը, եւ որոնք պարզելով <<>մահ կամ ազատություն>> հարիւր հազարաւոր զոհերու արեան գնով 1918թ. Մայիսի 28-ին իրականացրին մասամբ հայ աշխատաւոր ժողովուրդի փայփայած գաղափարները, Հայաստանի անկախութիւնը:

Հայ ժողովրդի դարաւոր ստրկութեան մեջ կազմուած նկարագիրն ազնուացնող դաշնակցութիւնը 1918 թուի ակտով եկաւ ցուցադրելու հայ կեանքի մեջ գերմարդկային ըմբոստացումներու եւ գիտակցութեան յաղթանակը>> :

Այս գեղեցիկ հեքիաթը հնարվել է միայն գործից ու իրական պատմությունից անտեղյակ մարդկանց համար և, ահա, քանի տասնամյակ է, համառորեն արմատավորվում է հասարակական գիտակցության մեջ :

Եվ այդ տեսակետը Հայաստանի երրորդ հանրապետության օրով բարձրացվել է պետական մակարդակի վրա:

Մայիսի 28-ը մեծ շուքով նշվում է որպես Հայաստանի անկախության օր և փառարանվում է այդ անկախությունը <<կերտող>> դաշնակցությունը:

Մինչդեռ դառն իրողությունն այն է, որ այդ անկախությունը ձեռք է բերվել ոչ թե <<դաշնակցութեան հարիւր հազարաւոր զոհերի գնով>>, այլ միայն ու միայն երիտթուրքերի դեկավարած թուրքական ցեղասպան պետության թելադրանքով: Այսինքն արտաքին ուժի թելադրանքով:

Այդ ցեղասպան պետության թելադրանքով էլ 1918թ. հունիսի 4-ին կնքված Բաթումի պայմանագրով ստեղծվել է <<անկախ>> Հայաստանը մոտ 9 հազար քառ. կիլոմետր տարածքով:

Այսպիսով, Հայաստանի <<անկախությունը>> հռչակվել է արտաքին ուժի թելադրանքով, սովալ դեպքում հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը կազմակերպած երիտթուրքական իշխանության թելադրանքով:

Թրքասիրության թակարդի մեջ խճճված դաշնակցական գործիչները կուրացել էին անկախության մասին շաղակրատող թուրքերի շողմ խոսքերից, չհասկացան, որ Բաթումի պայմանագրով օգնեցին թուրքերին զավթելու Արևմտյան Հայաստանը և թաղելու Հայկական հարցը:

Հ. - Խի ստ չէ ձեր հարցադրումը:

Պ.- Պատասխանեմ կարճ: Հետագայում, րնդիույ մինչև Լոզանի կոնֆերանսը, որտեղ էլ որ քննարկվում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցը, որքան էլ, որ Պողոս Նուպարը ջանքեր էր գործադրում միջազգային կոնֆերանսներին մասնակցող եվրոպական խոշոր տերությունների դեկավարների առջև դնել Հայկական հարցը, Թուրքիան մատնացույց էր անում Բաթումի պայմանագիրը, պնդելով, որ ստեղծվել է <<անկախ Հայաստան>>, որ հայերն ունեն իրենց պետությունը և այլն :

Սակայն, շարունակեմ միտքս:

1918թ. Հայաստանի անկախությունը հռչակվել է արտաքին ուժի՝ երիտթուրքական իշխանության թելադրանքով: Բայց դա չի խանգարում, որպեսզի համազգային մասշտաբով մայիսի 28-ը նշվի որպես առաջին հանրապետության անկախության հռչակման օր, իսկ դաշնակցության

գործիչներին ներկայանալ որպես Հայաստանի անկախության հեղինակներ:

Այժմ կամենում եմ ձեր ուշադրությանը ներկայացնել ևս մեկ հարցի վրա:

1920թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում տեղի է ունեցել իշխանավորություն: Հայ բոլշևիկները ստանալով Սովետական Ռուսաստանի բազմակողմանի աջակցությունը, երկրում հռչակեցին սովետական իշխանություն:

Այսինքն այս անգամ էլ Հայաստանում առկա էր մեկ այլ արտաքին ուժի Սովետական Ռուսաստանի միջամտությունը:

Սովետական Հայաստանի առաջին ղեկավարները չվարվեցին Առաջին հանրապետության ղեկավարների նման, որոնք Թուրքիայի թելադրանքը կոծկելու, Թուրքիայի կամակատար լինելը քաջքնելու համար նրանց ստեղծած հանրապետությունը կնքեցին <<անկախ>> անունով, որն իրականում դատարկ հնչյուն էր, ժողովրդին խաբելու և մոլորեցնելու միջոց և հետագա պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակ ուներ:

Փաստորեն մենք գործ ունենք պատմական զավեշտի հետ: Առաջին հանրապետությունը ստեղծվել է ցեղասպան Թուրքիայի կամքով ու թելադրանքով, բայց դա նշվում է որպես ազգային տոն:

Երկրորդ հանրապետությունը Սովետական Հայաստանը մոտ 30 հազար քառ. կիլոմետր տարածքով ստեղծվել է Սովետական Ռուսաստանի կամքով ու թելադրանքով: Բայց դա չի նշվում: Ընդհակառակը, ամեն կերպ մոռացության է տրվում ու վարկաբեկվում:

Պատմական զավեշտը կայանում է նաև հետևյալում: Թուրքիան դաշնակցության ղեկավարներին ծուղակ է նետել և նրանց կնքված պայմանագրով հարկադրել է մոռանալ Արևմտյան Հայաստանը և անկախություն հռչակել Ռուսաստանին պատկանող և Ռուսաստանի շնորհիվ իր գոյությունը պահպանած հայկական տարածքի՝ Արևելյան Հայաստանի վրա:

Իսկ Ռուսաստանը ձգտում էր վերատիրանալ իր կորցրած տարածքներին և դա կատարվել է հայ բոլշևիկների ձեռքով:

Բոլոր դեպքերում Ռուսաստանն ավելի շատ իրավունք ուներ այդպես վարվելու, քան Թուրքիան, որը Ռուսաստանի շնորհիվ պահպանված Արևելյան Հայաստանը <<նվիրեց>> Հայոց ազգային խորհրդի կազմած դաշնակցական կառավարությանը:

Եվ հիմա, օրինական հարց է առաջանում :

Ինչու և Թուրքիայի թելադրանքով ստեղծված առաջին հանրապետության հռչակման օրը մայիսի 28-ը նշվում է պետականորեն ու մեծ շուքով որպես ազգային տոն:

Ինչու և Սովետական Ռուսաստանի թելադրանքով ստեղծված երկրորդ հանրապետության հռչակման օրը նոյեմբերի 29-ը ոչ միայն պետականորեն չի նշվում, այլև սովետական իշխանության 70 տարիների նվաճումները ենթարկվում են ծաղրանքի:

Եթե Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը, իսկապես անկախ է, ապա նա պարտավոր է մայիսի 28-ին և նոյեմբերի 29-ին վերաբերել միանշանակ դրանք դիտել որպես դրսի թելադրանքի արդյունք:

Իսկ եթե երրորդ հանրապետությունը տեր է դարձել այն ամենին, ինչ հայ ժողովրդի ցանքերով ստեղծվել է երկրորդ հանրապետության գոյության 70 տարիներին, ապա նոյեմբերի 29-ը նույնպես պետք է նշվի պատշաճ պետական մակարդակով :

Ես խորապես համոզված եմ, որ այդպես վարվելը բարոյական կլինի և անպայման կնպաստի մեր ազգային համերաշխությանը, ինչպես

Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում:

Դա նաև կնպաստի մարդկանց ուղեղներում շարունակվող քաղաքացիական պատերազմի վերացմանը:

Հ.- Մեր գրույցը հետաքրքիր ընթացք ստացավ: Շատ է գրվում Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերի մասին: Այժմ ոմանք խոսում են այն մասին, թե այլևս պետք չեն այդ դասերը, քանի որ փոխվել են ժամանակները և ավելորդ է խոսել Հոկտեմբերի դասերի մասին: Ինչ կասեիք այդ մասին: Մենք այդ դասերից ո ըրը չսովորեցինք:

Պ.- Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը սերտորեն առնչվում են նրա նշանակության հետ:

Նսիս, պետք է ասել, որ հանրության բոլոր շերտերի համար էլ այժմեական են Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը:

Այսօր, հենց մեր Հայաստանի վերնախավը պետք է հաշվի առնի Հոկտեմբերի դասերը և նկատի ունենա մեկ պարզ ճշմարտություն: Եթե երկար շարունակվի ժողովրդի նկատմամբ քմահաճ վերաբերմունքը, ապա ժողովուրդը կարող է դրանց այնպես պատասխանել, որ հետո փախչելու համար, այդ վերնախավը ժամանակ ու հնարավորություն չի ունենա:

Իսկ ինչ վերաբերում է ձախերին, ապա պետք է ասել, որ նրանք չկարողացան սովորել Լենինի պատգամներից մեկը ոչ ոք և երբեք կոմունիստների մեծ գործն այնպես չի վարկաբեկի, եթե կոմունիստներն իրենք դա չվարկաբեկեն:

Մեծ հաշվով ՄՄԿԿ-ն Գորբաչովի ու նրա դրածոների ու համախոհների գլխավորությամբ պարտություն է կրել ոչ թե նրա համար, որ չի հետևել իր գաղափարներին, այլ այն պատճառով, որ սկսել է նահանջել, իսկ 1980-ական թվականների վերջին ամբողջովին հրաժարվել դրանցից:

Երկրորդ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը ոչ միայն ցնցել է ամբողջ աշխարհը, այլև փոխել է նրա կերպարանքը :

Հեղափոխությունն իրապես ապացուցել է մարդու կողմից մարդու շահագործումը բացառող, ժողովուրդների հավասարությունը ճանաչող նոր հասարակություն կառուցելու հնարավորությունը:

Հեղափոխությունն իրականացրել է սոցիալական արդարության հասարակություն ստեղծելու մասին բոլոր ժամանակակների հումանիստ-մտածողների երազանքը:

Հասարակական գործիչ, լրագրող Գեղամ Գալստյանի հարցազրույցը պատմական գիտությունների թղթերի վրա, պրոֆեսոր Վլադիմիր Պետրոսյանի հետ Գեղամ Գալստյանի

Լրանում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 100-ամյակը: Այդ հեղափոխության տարեդարձը շարունակում է առաջ բերել լուրջ ջնհիտելի կտուալիստական գեղափոխություն:

100 տարի է անցել, բայց շատ հարցերի վերաբերյալ պատասխաններ դեռևս սչեն նրանց մեկը: հանրության կողմից:

Ուստի տարբեր տեսակետները հնչում են միևնույն համոզմունքով: Ինչ ուսովե տական ժամանակաշրջանի վերաբերյալ վեճերը նորից մարդկանց ատանում են, ինչպես սովորաբար ընդունված է ասել, սպիտակների ու կարմիրների: Ինչ գրավորություն ունենան ձախաղափարները: Հոկտեմբերի ողախերը մենք այդպես էլ չսովորեցինք:

Ահա, այսհարցերիշուրջը,զուգուրմեմձեզհետմտքերփոխանակել:
Ասացեք, խնդրեմ, ինչպե՞ս սեքդուքգնահատումձևկտեմբերյանհե
ղափոխությաննշանակությունը:

Վ. Պետրոսյան.

Ճերհարցինպատասխանելուցառաջ, ուզումեմհիշելՉինաստանիխոշոր
ագույնվերափոխիչԴինՍյաոՊինիխոսքերը:Երբնրանհարցրել է 18-
րդդարիֆրանսիականհեղափոխությաննշանակությանմասին, նապատ
ասխանել է.

<<Այդհեղափոխությունըկատարվել է 200տարիառաջ: այնքանել շատժա
մանակչիանցել, որհնարավորլինիգնահատելայդհեղափոխությունը>>:

Բայց, այնուամենայնիվ, պետքէասել, որձևկտեմբերյանհեղափոխու
թյունը 20-

րդդարիխոշորագույնիրադարձություննէ: Դրանկիզբըկարելիէտեսնել Ան
գլիայիհեղափոխության, հետոֆրանսիականհեղափոխությանմէջ:

ձևկտեմբերյանհեղափոխություննամենիցառաջփոխելմարդկանցմ
իջնեղածհարաբերությունները, ճանապարհէհարթելարտադրողականդ
ասակարգերիհամար, որոնքիրենցձեռքնենվերցրելիսասարկությաննկյա
նքիկազմակերպումը:

Այնուհետև, ձևկտեմբերյանհեղափոխությունըստեղծելէնորքաղաքա
կրթականկացութեաձև, որիկէնտրոնումկանգնելէաշխատանքիմարդը:

Պետքէնկատիունենալ, որԱրևելյանՀայաստանը 19-

րդդարիկզբիցցտնվելէՌուսաստանիկազմումնայդպատճառովէ,Ռուսա
ստանումտեղիունեցածհասրակական, քաղաքական, տնտեսականումշ
ակութայինկյանքիմեջտեղիունեցածբոլորշրջադարձայինփոփոխություն
ներնուղակիորենանդրադարձելեննամերիրականությանմէջ: Եվայդպ
ատճառովէ, իմկարծիքով, չպետքէհայկականիրականություննանշատել
ռուսականից:

Միայնայսպիսիմոտեցմամբ, համոզվածեմ, որհնարավորլինիհնաևի
մաստավորելձևկտեմբերյանհեղափոխությաննշանակությունըմեզհամա
ր:

Բայց, անցնենքառաջ: Նախկինում, մինչևձևկտեմբերյանհեղափոխու
թյունը, Ռուսաստանըխոշորնագղեցիկպետությունէր,բայցտէխնիկպէս
հետամնացձեմբյուսխոշորպետություններիհամեմատությանմէջ:

Իսկի նչարեցինբոլորշնիկները: Պատմականորենկարճատևանակիրնթ
ացքումՌուսաստանըմոդէռնիզացրին: Ընդգծեմ,որդանրանքարելէնչույնչ
ացնելովերկրիհիմքըկազմողհիմնարարարժէքները: Ռուսաստանըդարձ
ելէհամաշխարհայինառաջընթացիլիդերը:

Հիշենքմերժողովորդիպատմությունից:

1920թ. Հայաստանըհամատարածանգրագիտությաներկիրէր: Հայաստան
ում, բառիպայնիմաստով,չկարմշակույթ, արվեստ, գրականություն, ճար
տարապետություն, գիտություն, արդյունաբերություն, կրթություն, առող
ջապահություննայննային:

Իհարկէ, դրանքկային, բայցոչՀայաստանում: Բոլշևիկներնայդամեն
ըստեղծեցինիրենցիշխանությանառաջինամիսներից: Ստեղծեցինուզարգ
ացրին:Հայաստանըմտավաշխարհիառաջավորերկրներիշարքը:

Հարց.

Բայց, միթեձիշտէննրանք, ովքերայնտեսակետենհայտնում, թէթեՀայ
աստանիառաջինհանրապետությունըշարունակերիբրգոյությունը,սպասե
րկիրնավելիկարգանար, քանբոլշևիկներիիշխանությանօրոքը:

Պ.

Դհեքիաթէերէխաներիումիամիտ, պատմությունիցանտեղյակմարդկա
նցհամար: ՔեմալականԹուրքիայիհետԱլեքսանդրապոլիպայմանագիրը
ստորագրածՀայաստանիհանարապետությունըհայտնվելէԹուրքիայիլ

իակատարի սկզբնական փուլում: Արևմտյան տերություններն այլևս չայլակալանահարցի մասին չէին խոսում: Այդ պահին յուրաքանչյուր նախաձեռնումն առնելիս իրենց շահերն առաջ տանելով:

Որքերով ու գաղթականներով լցված, սովի ճիւղերով և սպառնալից միջավայրում ապրող միլիոնավոր մարդեր էին:

մենակ թուրքիայի դեմ, լքված իրեն վրդակալան << հովանավորներին >>:

Կարող էր այսպիսի պայմաններում միայն ավաճառական և ապահովել լիարժեք ազատ մտազորն թացր:

Հ.-

Ասացեք ինդրեմ, իսկ կրոնը, որ ժողովրդական գիտակցությունից դուրս մղվեց, արդյոք, հիմնարար ժեռեք է:

Պ.-

Իհարկե, ոչ: Վերցրեք մեր ժողովրդական բանահյուսությունը, երգերը, առակները, ասացվածքները, հեքիաթները և այլն: Մի թեղրանք արդարությամբ, ազատության, կուրեկտիվ կյանքի, հոգևոր ինքնության կանխիճ շտապարաբերության մասին չեն:

Նենցը լշին կներեին, որ իրականացրին այն ամենը, ինչ ինքնուրույն թուրքերը չէին կարողանում: Եվ դրան համարել է են ինքնուրույն կներեին համարել է Մտեպան Ռազմի ինքնուրույն Մուգաչովի հաջողությունը:

Այստեղ պետք է հաշվառնել մի հանգամանք: Վերոհիշյալ մեծագույն վերափոխումների, նորիս տեղծման պայմաններում եկեղեցիներն այլևս չէին համարվում միանրության բազիսային հիմքը:

Հայ եկեղեցու պատմությունը եկեղեցուն երգամաթիվով երգամաթիվի սիրին ակներով, երբեկեղեցին, հոգևորականության մեծամասնությունն իրենց դրսևորել են բացառական կողմերով, բայց, չգիտես ինչու, իրենց անվանել են << սուրբ հայր >>, << սրբազան >>:

<< վեհափառ >> և այլն: Ու երբն այդ մեծագույն փոփոխությունների կողմերի գործերին, վարքագծին, բնականաբար, հարցն առաջանում, ինչու է, օրինակ, մեր ժողովուրդն ասում << սարուձոր տերտերի փոք >> կամ << տերտերն օրինեց անվարձ մնաց >> և այլն, և այլն:

Հ.-

Բայց դանշան կոմունիզմը, որ իշխանությունը պետք է հալածեր եկեղեցուն, հոգևորականությանը:

Պ.-

Ցանկացած իշխանություն, սովետական կամ թեյրեյիստիկ, եկեղեցուն կատարման բերքադաշտականությունը տանում է, ելնելով այն բանից, թե եկեղեցին ինչքանով է լոյսակա մեծագույն պետության գործերին կատարմանը:

Պատմության մեջ ինչքանով է քաղաքական ստերկան այն մասին, որ երբ խախտվել է այդ հարաբերակցությունը, սկսվել է հակամարտությունը: Միայն ի՞նչ է մեր պատմությունից ետևյալ օրինակը: Քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ միայն հայ եկեղեցին էր հաստատել կաթողիկոսի սովետական պետության հանդեպ: Ուսով որ իշխման կանխիկ փոփոխությունը:

Դրանով փաստորեն չայոց աշխարհում թագավորական, այսինքն՝ պետական իշխանությանն կաթողիկոսի իշխանությանն իջևատեղծվել է խորհրդակալություն, որը, ի վերջո, պակաս էր չիստացել հայկական պետականության կործանման գործում:

Կամ էլ երիտասարդ Պապի թագավորի ներկայացուցիչ հարաբերությունները: Ինչ էր ու գում Պապի թագավորը: Նա փակել է անկելանոցները, որ տեղի կալվել է ինչ առաջին իջևատեղծության կերպերը: Երկրի զինվոր էր պետք, հողը մշակողը էր պետք իջևատեղծման կելանոցի բնակիչ:

Պապի փակել է կուսանոցները: Երիտասարդ թագավորը հասկացել էր կնոջ ճակատագիրն է մայրդառնալ, ապրել մայրության սրբազան գագնալը,

երկրինգինվորուաշխատողպարզներ:

ՀիշենքնանՊյոտր Առաջինգարին: ՆաՌուսաստանումվերացրելպատրիարքությունը, հենցորպատրիարքըփորձելեմիջամտելըաիշխանությունը:

Հ.-

Լավ, ենթադրենք, որայդպեսէղել, այդդեպքում, ինչո՞վկրացատրեքՄորենՄուրադբեկյանիսպանությունը:

Պ.-

Մերգրույցըմիտեսակվերածվումէկեղեցականթեմային: Բայցորհարցրելեք, պատասխանեմ:

ԵթեուզումեքՄորենՄուրադբեկյանիմասինիմանալ, ապաձանոթացեքԱրշակ ՉոպանյանինՄեծնԿոմիտասիգրածնամակներին:

ԱյդՄուրադբեկյանիհալածանքովեր, որԿոմիտասըհեռացելէրԶմիածնիվանքիցուտեղափոխվելՄևան: Նրահալածանքիարդյունքովեր,որԿոմիտասը, ընդհանրապես, հարկադրվածէղելիեռանալԿ. Պոլիս...

ԿոմիտասըվայելումէրԶմիածնիհոգևորականներինեծամասնությանհամակրանքնուհարգանքըննրանքչէինկարողներելՄուրադբեկյանինԿոմիտասիողբերգականճակատագրիհամար, հատկապես, 1935թ. ԿոմիտասիաճյունըՀայաստանտեղափոխվելուցհետո:

1920-30-

ականթվականներինՍովետականՄիությունում, այդթվումնանՀայաստանումմեծավայվելէրհսկայականշինարարություն:Կառուցվողգործարաններիհամարարևմտյանզարգացածերկրներիցհարկավորէրձեռքբերելըրանցիամարնորագույնսարքավորումներ, որոնքսովետականերկրինվաճառվումէրտարադրամով, հատկապեսդոլարովկամոսկով:

Հայաստանումկառուցվողարդյունաբերականձեռնարկություններիհամարսարքավորումներգնելուհամարհարկավորէրվճարելըսկով:Պետականքաղվարչությանըհայտնիէրդարձել, որԶմիածնիկաթողիկոսություննունիմեծքանակությամբարծաթենոսկեզարդեր:Մուրադբեկյանըթաքցրելէձխտելըրանցգոյությունը:

Չոգևորականներիցումանքգիտեին, թեուսկեղենըորտեղէպահվում: ԵվԿոմիտասիվրէժըլուծելուհամարնրանքպետքաղվարչությանըցույցենտվելյաքստոցիտեղը: Ոսկեղենիհայտնաբերվել: ԵրբՄուրադբեկյանինհայտնելեն, որչէկիտաներըգտելէնիրթաքցրածոսկեղենը,սրտիմօգինտպառնունցելըրանիցայլևսդուրսչիէկել: Մաեճմարտությունը: Իսկ, նրանք, ովքերուզումենվարքաբեկելըսովետականիշխանությանը,ստեղծելենմիջՄուրադբեկյանինսպանելումասին: Մարդուսիրտնուղակիչիդիմացելուժգինհոգեկանապրումներըհարվածին:Մուրադբեկյանըկարողէրապրել, չմեռնել, եթեհանգիստհանձնէրպահանջվածոսկեղենըևըրանովմասնակցերՀայաստանիվերաշինությանը:

ՊետությաննկատամբբոլորովինայլվերաբերմունքենունեցելԳևորգ ՉորեքյաննուՎազգենԱռաջինը: Հիշենք,թեՀայրենականպատերազմիամենամանրպահին, եբբերմանակնգորքերըմտելինՀյուսիսայինԿովկաս, ՉորեքյաննինչպիսիդրամականօգնությունէցույցտվելԿարմիրբանակին, ինչպիսիեռանդովեմանակցել <<ՍասունսիԴավիթ>> տանկայինշարասյանկառուցմանհամարհանգանակությանկազմակերպմանը:

ՀիշենքնանՎազգենԱռաջինիշրջահայածուկշռադատվածքաղաքկանությունըպետությաննհանդէպ արժանանալովմեծագույնհարգանքի,ձեքբերելովմեծհեղինակություն:

Հ.-

ՌուսաստանըմտելէրԱռաջինհամաշխարհայինպատերազմիմեջ, դրիվելըումկրախըդարձելէրպայառնալի:ԱյդկրախիպայմաններումինչպէսպահպանվեցՌուսաստանը:

Պ.-

1917թ. սկզբին Ռուսաստանի բանակը հայտնվել էր քայքայման մեջ: Կարևոր կուկեամիլիտոն սալիք: Այդ դասալիքներին էմասարզենք չէր հանձնել: Վիճակն այնքան էր բարդացել, որ նույնիսկ սպաները չէին համարձակվում առաջին գծում գտնվող խորամասներ գնալ, որովհետև քիչ էին ղեկավարները, երբ գին վորներն ուղղակի, առանց դատի ուղատատանի, գնդակահարում էին իրենց մոտեկած սպաներին: Ռուսաստանի պարտությունն արդեն կանխորոշվել էր:

Սակայն, ինչպես նույն տալիսն են նորահայտ փաստաթղթերը, Հոկտեմբերյան հեղափոխությանն ակատարված իշխանական փոխությանը նոր հիվանդուսաստանը, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, ԱՄՆ-ի հետ միասին նախաձեռնելի մնալ կանքաղաքական ու ժերից մեկը:

Տեսեք, ովքե՞ր ռիկն պատերազմում Ռուսաստանի դեմ: Երեք կայսրություն և՛ Գերմանական, Ավստրո-հունգարական և օսմանյան, որոնք պատերազմի հետևանքով դադարեցրել են իրենց գոյությունը:

Իսկ Ռուսաստանը՝ Այստեղ փոխվեց կառավարման ձևեր, բովանդակությունը, նակարողացվող իրացաշտպան էլ իր պետականությունը նվերական գն էլ իսկ հարյուր գրաթուրոտարածքները:

Նոր Ռուսաստանը կարողացել է իմանալ նախկին շակիցների կողմից իրեն պարտադրված քաղաքացիական պատերազմին ու օտարերկրյա ազգական ինտերվենցիային:

Այդ գրե սիանկազմ կերպած շակիցները, նույնիսկ մինչև Բրեստի հաշտության կնքումը, չէին թաքցնում իրարմ միջ Ռուսաստանը բաժանելու իրենց մտադրությունը:

Իսկ ինչպե՞ս էր ոլջն ի կյանկառավարությունը կարողացել լինում դրել այդ գրե սիային նեհաղթանակ տանել: Կամ ի այն մեկ պատասխան Ռուսաստանի բնակչության մեծամասնության աջակցության շնորհիվ:

Հ.-

Դուք ի ի շեղիք Բրեստի հաշտության մասին: Բայց, չէր սովորաբար սովու՞մ է, որ Ռուսաստանը Բրեստում ստորագրել է խայտառակ հաշտություն:

Պ.-

Ճիշտ է: Առաջինը Լենինն է Բրեստի պայմանագիրն անվանել <<խայտառակ հաշտություն>>: Բայց վեցամիսանց Լենինի կառավարությունը չէր յալ է համարել Բրեստի հաշտության պայմանագիրը:

Հ.-

Բրեստի հաշտության պայմանագրով Կարսն ու Արդահանն ամբողջությամբ զիջվել է Թուրքիային: Այդ ժամանակ Ռուսաստանն իրավունք ունե՞ր Կարսն ու Արդահանը զիջել Թուրքերին:

Պ.-

Բրեստի հաշտության կապակցությամբ հայիրականության մեջ ստեղծվել է այն տեսակետը, որ Ռուսաստանն իրավունք ունե՞ր Կարսն ու Արդահանը տալ Թուրքերին: Ռուսաստանին ներկայացված այդ մեղադրանքը ճիշտ է առաջին հայացքից:

Նախ, հիշեցնեմ հետևյալը: Ռուսաստանը Կարսն ու Արդահանը Թուրքիայից ստացել է 1877-1878թթ. պատերազմից հետո Սան-Ստեֆանոյի Բեռլինի պայմանագրերով: Թուրքիան պետք է վճարեր հսկայական գումարով ռազմատուգանք, որը չունե՞ր սուլթանը: Ուստի Թուրքիան Կարսն ու Արդահանը զիջել է այդ ռազմատուգանքի դիմաց: Այդպիսով, Կարսն ու Արդահանը Ռուսաստանի կազմում են մնացել ընդամենը 40 տարի:

Բրեստի պայմանագրում չվկել է, որ Ռուսաստանն իր գործերը հանում է Կարսից ու Արդահանից, որտեղ պետք է անցկացվի բնակչության հանրաքվե թեր պետության կազմում են նուգում մնալ:

Երբ կսկսվեն Անդրկովկասյան դեմոկրատական հանրապետությանն թուրքիայի միջև բանակցությունները, ինչպես Տրապիզոնում, այնպես էլ Բաթում և Բաղաբում, Սովետական Ռուսաստանը պահանջել է, որ պետք է աղյուսակները մտնեն իր սահմանների մասնակցի իրեր կայացուցիչը, որը լինելու էր Կովկասի իզոլացիայի մասնակցի միջոցով հարապակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանին:

Թուրքիան մերժել է այդ պահանջը: նրա թելադրանքով Հայոց ազգային խորհրդի կազմաձև պատվիրակությունը, որն արդեն հանդես էր գալիս սեռական վաճառյալ ստանի հանրապետության սահմանից, նույնպես մերժել է Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը:

Բաթումի բանակցություններ ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը հայտարարել է, որ Բրեստի պայմանագիրն իրենց համար սրբություն է նպատեման հապաղ կատարվի Կարսն ու Արդահանը պետք է հանձնվի Թուրքիային:

Դժբախտաբար, հայկական պատվիրակության անդամներն այնքան էնտզոնրվել թուրքական պատվիրակների շողովի ստեղծից, որ նույնիսկ, հարկչեն համարել թուրքական կողմից պահանջել ցույց տալ Բրեստի հաշտության պայմանագրի տեքստը:

Ավելորդ հասել, որ թե Ստեփան Շահումյանը Ռուսաստանի կողմից մասնակցեր Բաթումի բանակցություններին, ապա թուրքերին չէր հաջողվի հայոց պատվիրակներին Բրեստի պայմանագրի բովանդակությունը ներկայացնել իրենց միաճուրվ...

Հ.

Ես այս բոլոր հարցերն ուղղեցի ձեզ, որովհետև մեր հասարակության մեջ որևէ մեկին կանգնած անգանտե սակետներ, որոնց մեջ էն ան Սովետական Ռուսաստանի հասցեի հինչ ամեղադրանքները: Այդ հարցերից մեկն էլ վերաբերում է <<Թուրքահայաստանի մասին>> Սովետական Ռուսաստանի ժողովուրդի խորհրդի կերտին, որ ինդունման 100-ամյակը ըրանում է 2017թ. դեկտեմբերին:

Ի նչեք կարծում այդ դեկտեմբեր ժամանակ ավերակա մյայթի նորարար գործաներ աշխիքներ:

Պ.- Ոչ: Այդպես է մկարծում:

<<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկտեմբեր պերապալադայի սիտեսակետարտահայտել են նրանք, որոնք ուղղակի պատասխանատու են այդ դեկտեմբերի ազդեցություն համար:

Հ.-

Մեր այսօրվա գրույցը մի կրված է նկտեմբերյան հեղափոխության 100-ամյակին, Բայց, կներք, իմ հարցերն ավելի շատ վերաբերեցին մեզ հայերի: Միայն ինդունում է, եթե հնարավոր կհամարեք, գոնե համառոտ հայտներ ձեր տեսակետը <<Թուրքահայաստանի մասին>> դեկտեմբեր պերապալա:

Պ.-

Ճիշտ է, մենք պայմանավորվել ենք գրույցել նկտեմբերյան հեղափոխության 100-

ամյակի մասին, Բայց ձեր տված հարցերն էլ են առնչվում մենց այդ հեղափոխությանը: Այդպիսին են և ձեր նշած դեկտեմբեր:

Կպատասխանեմ շատ համառոտ:

Առաջին. Ովքեր ընդունել են իրենց կարծիքները: Կոմունիստներ Կառլամ Ավանեսովը, Վահան Տերյանը, ձախ է սեղ Պոռշ Պոռշյանը անվանի վիպասան Պերճ Պոռշյանի որդին, դաշնակցության կուսակցության հիմնադիրներից, նշանավոր Ռոստոմ Զորյանը:

Տարբեր, հաճախ նաև իրար ամբողջ կուսակցություններին ներկայացուցիչներ: Բայց նրանք ունեն այն գիտակցությունը, որ համարվում են իրենց մարդիկ ժողովրդի գավակները նպատասխանատու են նրաձակատագրի համար: Հենց այս պատասխանատվությունն է նրանց միավորել: Հիանալի օրին

ակրոդորնրանցիամար, ովքերդեռկարծումեն, թեիրենցկուսակցությունըստեղծվելէոչթեժողովրդինձառայելու, այժողովրդինդեկավարելուհամար:

Երկրորդ. ԴեկրետրեռոչսկումէրԱրևմտյանՀայաստանիանկախությունը, որիիրականացմանհամարանհրաժեշտէրիսկանարվումԱրևմտյանՀայաստանիատարածքումսպահեալռուսականանգործքը:

Իմիջիպայոց, այդպիսիպահանջըմերժողովրդիպատմությանմեջնորությունսէ: Դեռևս 1780-90-

ականթովականներին, երբկայարուհիԵկատերնաԵրկրորդիօրոքՌուսաստանըհաջողպատերազմներէրմղումօմանյանԹուրքիայիդէմ, հայազատագրականշարժմաներկուկէնտրոններումգործողառաջադեմգործիչները ՀովհաննէսԼազարյաննուՀովսէփԱրդուրյանըՊետերբուրգում, ՇահամիրՇահամիրյաննուՄովսէսԲաղրամյանըՀնդկաստանում, կազմելէինՌուսաստանիհովանավորությամբանկախՀայաստանստեղծելուհայռուսականդաշնագրինխաղաղօրէր, որոնցովընդգծվելէրմահմեդականշրջապատիհարձակումներիցպաշտպանվելունպատականովՀայաստանումռուսականգործիներկայությանանհրաժեշտությունը:

Երրորդ.
<<Թուրքահայաստանիմասին>> դեկրետիրնդումմանժամանակԿովկասյաննազմաճակատումգտնվումէր 500հազարանոցռուսականբանակը:

Սովետականկառավարության <<Հաշտությանմասին>> առաջինդեկրետրեռոչսկելէրառանցանքսիաներիհաշտություննկնքելուևգործերըգրավածտարածքներիցհանելումասին:

Սակայն, այդդեկրետիհեղինակԼենինը, որըհետևողականորէնհանդէսէրգալիսդեկրետիրականացմանպահանջով, համաձայնվելէրԱրևմտյանՀայաստանումռուսականգործերիմնալուս:

ԴեկրետովՇահումյանիվրատրդովելրազմաճակատիցռուսականգործերիհանելուհարցիլուծումը:

Հիշենք, որռուսականգործերըգտնվումէինԱրևմտյանՀայաստանիտարածքում, որիդեկավարմանհամարինչպէսցարականՌուսաստանիկառավարությունը, այնպէսէլժամանակավորկառավարությունըստեղծվէինկառավարմանարմիններ, ճիշտէ, թերի, բայց, այնուամենայնիվ, այդերկուկառավարություններինպատակիմեջէրմտելԱրևմտյանՀայաստանիանկախությանհարցը:

Արևմտյանտերություններիդեկավարներնէլ, որմիշտնպաստավորիայտարարություններինանումՀայկականհարցիարդարլուծմանմասին, բայցայդպէսէլխոսքիցգործիչանցան: Նրանք, իվերջո, մոռացանամենիսնև դաշնակցեցինՔեմալականԹուրքիայիհետ ԼոզանիկոնֆերանսումթաղելովՀայկականհարցը:

Բայցխոշորտերություններիցմիակը՝ ՍովետականՌուսաստանըչմիայնհատուկդեկրետովհռչակելէրԱրևմտյանՀայաստանիանկախությանմասինդեկրետը, այլևայդդեկրետիիրագործումըորէլէհայժողովրդիավագույնգավակՍտեփանՇահումյանիվրա:

Ավելին <<Թուրքահայաստանիմասին>> դեկրետը 1918թ. մտցվելէՍովետականՌուսաստանիառաջինՄահմանադրությանմեջնայդանկախությունըճանաչվելէսահմանադրորէն:

Նշեցի, որռուսականգործըգտնվումէրԱրևմտյանՀայաստանիտարածքումևայդգործիներկայությունըմիակերաշխիքներդեկրետիիրականացմանհամար: ԴազիտակցումէրՇահումյանըևմենինչանումէրռուսականգործերըպահելուհամար, լավիմանալով, որհեռացողռուսականգործերիփոխարէնԱրևմտյանՀայաստանկտնէնթուրքականգործերը, որոնցանկայությունպայմաններումվելորդէրմտածելԱրևմտյանՀայաստանիանկախությունմասին:

Անդրկովկասյանկառավարությանմեջգտնվողվրացիմենշևիկներըթո

ւրքերի հետքերն անկեղծ մեղքն Արևմտյան Հայաստանի տարածքներին աշվիինի
րենց հարցերը լուծելու համար: Ադրբեջանցի մուսավաթականները հանդես
էին գալիս տրոպեալ Թուրքիայի դաշնակիցներ: Մտում էին կառավարության մե
ջ զտնվող դաշնակցականները:

Դաշնակցականներին հանուն ից հանդես եկող Վրացյանը <<Թուրքահայ
աստանի մասին>> դեկրետն անվանել է անհեթեթու թյուրուն Շահումյանի հետ
համագործակցելու փոխարեն միացել են մենշևիկներին ու մուսավաթական
ներին ամենինչ անելով ռազմաճակատից ռուսական զորքերը հետացնելու հ
ամար:

Ես հիմա ուզում եմ այս օրվա դաշնակցականներին, որոնք նկարկում ե
ն Վրացյանին, հարցնել. Մի թե՛ Թիֆլիսում ստաճալոցազգային խորհրդի
դաշնակցական դեկավարները, որոնք մասնակցեցին դեկրետի ձևախոսման
ը, ավելի հայրենասեր էին, քան թե ազնիվ ու շրջահայաց Դոստոմ Ջորյանը, ո
րը եռանդով մասնակցել էր դեկրետի ստեղծմանը:

Հ.-

Քանի որ մեր գրողույցում շոշափվեցն անթուրքիայի մասին, ուզում եմ այդ կա
կացության մասին խեղճ տկար: Մեր իրականության մեջ վիճահարույց են և 19
21 թ. մարտին Սովետական Ռուսաստանի կազմակերպության միջև կն
քված Մոսկվայի պայմանագիրը և նրա շարունակությունը համարվող Կարս
ի պայմանագիրը:

Հրապարակից չի իջնում այն տեսակետը, թե այդ պայմանագրերով Սով
ետական Ռուսաստանը Թուրքիային ետ վերստին կանհող երբ, մեղադրում
են Լենինին ու Ստալինին, որ հայերին պաշտպանելու փոխարեն աջակցել են
Քեմալին:

Հետաքրքիր է այս ամենի մասին իմ անալիզը տեսակետը:

Պ.-

Այդ հարցերի մասին ես հանգամանորեն անդրադարձել եմ <<Հայաստան.
1919-

1922 թվականներ>> աշխատության երկրորդ հատորում, ուստի ձեռի արցի
նկպատասխանեմ շատ համառոտ:

Առանց գնահատելու 1920 թ. դեկտեմբերի 2-
ին Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագիրը, հնարավոր չէ գնահատել 1
921 թ. Մոսկվայի պայմանագիրը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, որը պատմաբան Լեոն անվանել էր <
<Դաշնակցության հավերժական ամոթն ու խայտառակությունը>>, Հայաստ
անի տարածքը դարձել է այնքան, որքան Թուրքիան <<նվիրել էր>>

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումի պաշտպան կնքված պայմանագրով:
Թուրքիային հաջողվել էր Հայաստանի դեմ ազդեցիկ այն ինքնուրույն շրջով թել
նրատարածքների գաղթի մասը: Թուրքական զորքերը զստնվում էին Ուլուխ
նյու (այժմ Մասիս քաղաք) կայարանում, որտեղ ից թուրքական հրանոթներ
նուղղված էին Երևանի վրա:

Եթե ընթերցողը ծանոթանա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին, ապա
ակհամոզվի, որքի չէ նրան ավանել փայն ստրկական նուան արդարացի: Դրա
ստորագրումն աղերսով մեղազգային դավաճանության հետ: Ժամանակին Լ
եոն ծանոթացել է այդ պայմանագրի թուրքական տեքստին, որի միջանկի հողվ
ածներում մեջված ծրույթները չեն մտցվել իրայերեն տեքստի մեջ:

Ինչպես 1918 թ. Բաթումի բանակցություններին ժամանակ, այնպես էլ 1
920 թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի բանակցություններին ժամանակ թու
րքական հայկական կառավարությունները մերժել են նրանց Սովետական
Ռուսաստանի պահանջները կայացուցչի մասնակցության մասին:

Այժմ 1921 թ. մարտի 16-ին ստորագրված պայմանագրի մասին:

Այս կապակցությամբ մեր հանրությունը պետք է իմանա, որ սովետա-
թուրքական բանակցություններին այս օրյակին Թուրքիան նուրայ դրանա

կցություններինՍովետականՀայաստանիմասնակցությունը, վկայակոչելով, որարդեն 1920թ. դեկտեմբերի 2-ինՀայաստանիուժուրքիայիմիջևկնքվածպայմանագրովհաստատվելէՀայաստանինԹուրքիայիմիջևսահմանը:

Սակայն, ՍովետականՌուսաստանիվճռականպնդմամբԹուրքիանհարկադրվածհամաձայնվելէ, որպէսզիՍովետականՀայաստանիներկայացուցիչըմասնակցիսովետա-թուրքականբանակցություններին:

Ենժամանակինուսումնասիրելէմայրբանակցություններինիստերիարձանագրությունները: ՀենցկզբիցՍովետականՌուսաստանիարտաքինգործերիժողովուհ. ՉիչերինընՍովետականՀայաստանիարտաքինգործերիժողովուհ. ԱլեքսանդրԲեկզադյանըդրելէն 1914թ. սահմանըվերականգնելուպահանջը, որընաւբխումէր 1978թ. Սան-ՍտեֆանոյիևԲեռլինիպայմանագրերից:

Թուրքականկողմըզանազանպատճառաբանություններովձգձգումէրբանակցությունները, յուրաքանչյուրհարցիքննարկմանժամանակընդմիջումիներելով, այդմասինիրկառավարությանըտեղյակպահելուննրահամաձայնությունըստանալուհամար:

Այդընդհատումներնայնքաներկարեինտևում, որՉիչերինըստիպվածէէղէթուրքականպատվիրակությանըտրամադրելարտաքինգործերիժողովումատիռադիոկապը:

Թուրքականպատվիրակությանայսքայլնառաջինայացքիցթվումէրորպէսդիվանագիտականխաղ: Բայցշուտովմենինչպարզեղարձէլ:

1921թ. փետրվարինՎրացյանիզխլավորած, իսկպէս, ավանտյուրաներնաւումտապալելտովետականիշխանությունը: ՄոսկվաուԼոդոնուղարկածհեռագրերով Վրացյանըհայտնելէայդմասին, նշելով, որվերականգնվելէնախկինիշխանությունը, որըհավատարիմէմնումդեկտեմբերի 2-ինԱլեքսանդրպալուստորագրվածպայմանագրինպահանջելէ, որտապավածսովետականիշխանությաններկայացուցիչներավունքչունիՀայաստանիստանիցմասնակցելըբանակցություններին:

ՎրացյանիհեռագիրըՄոսկվաէհասելայնպահին, երբարդենհամարյաթելուծվումէր 1914թ. սահմանիհարցը: ՕգտվելովՎրացյանիհաղորդածտեղեկությունից, թուրքականպատվիրակությունըպահանջելէբանակցություններիցհեռացնելարդենգոյությունչունեցողսովետականկառավարությաններկայացուցիչՍ. Բեկզադյանին, միաժամանակպահանջելով, որբանակցություններինչպէտքէմասնակցինանՉիչերինիտեղակալԼևոնԿարախանը:

Թուրքականպատվիրակությունընանհայտարարելէ, քանիորՀայաստանումվերականգնվելէայնիշխանությունը, որըստորագրելէրուայժմէլպաշտպանումէ Ալեքսանդրպալուստորագրվածպայմանագիրը, ուստիվերանումէայդպայմանագրովհաստատվածսահմանըփոփոխելուանհրաժէշտությունը:

Այսպիսով, Վրացյանիդեկավարածավանտյուրան, որըչքիտէսինչունաշնակցականամէտեղինակներըշարունակումէմպնդելումատուցելորպէսՀայաստանիազատագրությանհամարմղվածապստամբություն, մեղմասած, ամենավատդերնէունեցել:

Հ.-

Բայցըջջանառությանմեջէլանտեսակետը, որՍովետականՌուսաստաննուժուրքիանիրավունքչունէիներրորդպետության, տվյալդեպքումՀայաստանիտարածքներինարցըլուծելէառանցնրամասնակցության:

Պ.-

Դիվանագիտությանմեջհաստատվածպրակտիկայիառումով, իհարկէ, ճիշտէլայդպիսիմտեցումը: Գոյությունունիանայնտեսակետը, որՄոսկվայիպայմանագիրըզանհատվումէորպէսչարիքիփոքրագույնը:

ԲայցմենքպարավորենքՄոսկվայիպայմանագիրըզանհատել, էլնէլո

վիրականապայմաններին:

Առաջին. Պատերազմը Հայաստանի ու թուրքիայի միջև ավարտված է համարվել: Որքան ճիշտ էր Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, երբ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի կապակցությամբ սելէր, որ հայ ժողովուրդը հոգն էլ եր ու վուջարդեր բաժնա տերազմներին ցնրան խաղաղություն էր հարկավոր:

Երկրորդ. Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով չէր պահանջվում ավարտվել 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-թուրքական պայմանագիրը:

Երրորդ. Այդ պայմանագրերով, առանց որևէ կրակոցի ու զոհերի Մովսես Լազարյան Հայաստանի տարածքն ավելացել է 20 հազար քառ. կիլոմետրով և արձեղնուտ 30 հազար քվ:

Մի փաստն է: Մինչև Կրացյանի դեկլարության մեջ նա չէր ակնարկում անտուրայի հարթանակը, ինչպես արդեն նշեցի, թուրքական պատվիրակությունը վարում էր բանակցությունները ձգձգելու քաղաքականություն: Բայց հենց որ ստացվել է Հայաստանում սովետական իշխանության տալիս անհնախի ինչ խանութային վերականգնման կյուրը, թուրքական պատվիրակությունն այլևս տղադարեցրել էր ակնկալություններ ձգձգումը:

Այս պարագայում, ինչպես սլամե սավանտուրան սկսած ու ժերին թուրքիայի միջև եղած կապի մասին:

Հիմա, հաճախ ինչու մե պահանջ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերը չէր պահանջվում մասին: Այս պահանջի հետին սկները մտածում էր անհետևանքներին մասին:

Միանշանակ թուրքիան կհամաձայնվի իր անմիջապես պայմաններին: **Եթե հայ-թուրքական սահմանից հեռանա նուսական գործերը:**

Կամ, եթե Հայաստանի հանրապետությունը այդ պայմանագրերը չէր պահանջում արի, ինչպես, թուրքիան այդ դեպքում նոր պայմանագիր կկնքի ու զավթած հողերը տվերադարձնի:

Այդ պահանջի հետին սկները դաշնակցության գաղափարախոսները նրանց հետևողները գրավում են միայն ու միայն պայմանավորված:

Նրանք սովետական ինչ խանութային դեմի իրենց պայքարում Մովսես Լազարյանը մեղադրում է ինչն այն բանի համար, որ թուրքիայից չէր պահանջում վերադարձնել իր կապակցի հողերը:

Հիմա դաշնակցությունը վերադարձել է Հայաստան, նորից տիրապետող դարձել նրա գաղափարախոսությունը: Դաշնակցությունը մտել է կառավարության կազմի մեջ, Ազգային ժողովում ունի ազդեցիկ կազմակերպություն:

Եվ նրանց ու գումեմի մահրապարակավ հարցն է ինչ տեսլի մասին: Հասել է բժշկական հարցազն Հայաստանի այն կախությանը, ունեք մենին չէր դիրք, ազդեցություն, իշխանություն: Ձեզի նչն է խանգարում, որ լուր մեքն այժմ թուրքիայից էք պահանջում մե տվերադարձնել իր կապակցի հողերը:

Հ. -
Ձեր գնահատականներն ու տեսակետները խորհելու տեղի չեն տալիս: Բայց ուզում եմ հարցնել նաև 1937 թվականի խորհրդարանի բռնարարքներին մասին:

Պ.- Դժվար է ձեր հարցին համառոտ պատասխանել, բայց կփորձեմ, որքան դա հնարավոր է :

Առաջին. 1930-
ակնարկականներին կատարված ռեպրեսիաների հաճախ քաղաքացիները մեծ տարբերություն: Շատ հեղինակներ դավերագրում են սովետական պետության ներսյունին, սոցիալիզմի տեսությունը, ինչպես նաև Մոսկվայի իրենավորությունը, ընդգծելով նրա կառավարական ծամամտությունը, վախի տեսարան փիմի թնոլորտ տեղծելուն, անձնական ինչ խանութային ամրապնդմանը և այլն:

Իհարկէ, այսհարցերի վերաբերյալուն մտաբերելով
դիտարկումները, որոնց հետևարող են կհամաձայնվել:

Հանրահայտէ, որՎ. Բ. Լենինը մշակել էր սոցիալիստական հեղափոխության տեսությունը, որը պարունակում էր միշտ քրիստոնական դոգմներ: Այդ դոգմները ինքնակրթութեամբ առանձին վերջածակ պիտի ստանան երկրում սոցիալիստական հեղափոխության հարցանակին հարավորությամբ:

Ժամանակին Մարքսն ու Էնգելսը գտնում էին, որ հեղափոխությունը չի կարող հաղթել մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում: Նրանք գտնում էին, որ պրոլետարիատը կարող է հաղթել, եթե դա միաժամանակ կսկսվի բոլոր կամ կապիտալիստական երկրներին մեծ մասում: Միայն այդ դեպքում պրոլետարիատը միասնական ջանքերով կարողանա կոտորել համաշխարհային բուրժուազիայի դիմադրությունը:

Զարգացնելով մարքսիստական տեսությունը՝ Լենինը եկել է այն գրական աշխատանքին, որի մեջ երկրի լիակատար սոցիալիստական հեղափոխությունը չի կարող միաժամանակ հաղթել բոլոր երկրներում, որն րահադրական կը ըննարկվոր է սկզբում մի քանի կամ մեկ առանձին վերցրած կապիտալիստական երկրում:

Պատմականորեն ձևավորվել էր այնպէս, որ Ռուսաստանը համաշխարհային իմպերիալիստական շրջափոխություն կսկսէր դարձել:

Ինչու: Որովհետև, ռուսական իմպերիալիզմը խճճվել էր ճորտատիրության մնացորդներին մէջ: Նասոցիալական ու ազգային ճնշումն արականացնում էր կոպիտ, միանեծան, ռազմաֆեոդալական մեթոդներով:

Այդպէս առաջնորդելու ռուսաստանում դասակարգային հակասությունները, հատկապէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ընդունել են ծայրահեղ սրված բնույթ:

Ցարական Ռուսաստանի շահագործող դասակարգերն իրենց ուժերը հիմնել էին փոխադարձ շնամանքով և ընդունակ չէին կասեցնել լաճող հեղափոխական ճգնաժամը:

Մինչև ժամանակն ուսական պրոլետարիատն ունենալով ինքնակալութեան բուրժուազիայի դեմ պայքարի մարտական ավանդույթներ, դեկավարվելով մարքսիստական կուսակցության կողմից, բավականաչափ համախմբված ու կազմակերպված էր, որպէս զինված երմասսաների գլուխն արականացնէր ինչպէս բուրժուադեմոկրատական, այնպէս էլ սոցիալիստական հեղափոխություն:

Այսամենը հասցրել էր նրան, որ հենց Ռուսաստանում իմպերիալիստական շրջափոխող կողմը լերամենաթույլը ներանում ավելի շատ, քան մյուս երկրներում, օրէն կտիվ պայմաններին կողքին ձևավորվել էին սոցիալիստիկ պայմաններ, որոնք պայտիվել են այդ շրջափոխմամբ ատարաբար թեւեւ ճեղքումը, որը կտեղի է ունցել 1917 թ.:

Արդէն 1918թ. գարնանը, Բրեստի հաշտությունից հետո, Լենինը համաշխարհային հեղափոխության մասին տեսությունը համարել է գեղեցիկ հեքիաթ, որին կարող են հավատալ միայն երեխաները:

Լենինի մահից հետո ՀամԿ(բ)Կն երսում հանդես են եկել այնուժեքը, որոնք դեմ էին կենիան վերոհիշյալ դոգմներին և պնդում էին մեկ, առանձին երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարինությունն առանց համաշխարհային հեղափոխության:

Այդուժեքը հանդէս էին գալիս (արդեն բացահայտ կերպով) կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում մեկ, առանձին վերցրած երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարինությունն օգտին:

Մինչև 1933թ. այսբանավեճն ավելի շատ տեսական բնույթ կրկրում: Մակայն, ասեն ինչ փոխվել է, երբ 1933 թ. ընտրություններն արդյունքով Գերմանիայում միշտանությունն անցել է իտլերի գլխավորած անացիոնալ-

սոցիալիստական կուսակցության ձեռքը:

Այս փաստը դարձել է լուրջ զեկովանն րանց համար, ովքեր վիճարկում էին կապիտալիզմի շրջապատման պայմաններում, մեկ առանձին վերցրած երկրում, տվյալ դեպքում ՄՍՀՄ-

ում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը:

Հանրապետականների պարտությունն Իսպանիայում, կայստեղֆաշիստական դիկտատուրայի հաստատման փաստն ավելի էր ել ՄՍՀՄ-ում սոցիալիզմի շրջափակ վաճապայքարը:

Այդ պայքարում երկրի փաստացի դեկավարությունն իր ձեռքում պահող Մտալիներ համախոհների հետ միասին հանդես երգալիստական հիդրոլոյթի պաշտպանության դիրքերից:

Երկու թեև երի միջև կավել է անհաշտ պայքար: Այդ պայքարի սկզբում Մտալիները վարում էր համոզել լուրջ աղաքականություն: Սակայն, հատկապես 1934թ. դեկտեմբերի

ին Կիրովի սպանությունից հետո, Մտալիներ փոխել է իր քաղաքականությունը: Համոզելու մեթոդից մասնացել է բռնություն կիրառելու մեթոդին:

Հենց այս հարցում Մտալիները թույլ ետվել կոպիտ սխալներ, որոնք նույնպես են նրա ողբերգությունը: Այդ սխալների արդյունքով Մտալիները սկսել է ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ, ովքեր նրան հակառակ կում էին գաղափարախոսության սպարեզում:

Ահա, իմ համոզմամբ,

1937 թ. ողբերգությունը սկսվել է նրանից, որ առանձին գործիչներ երկրի հետազոտության մասին ունեին նախապատկերացում ու տեսակետ, որոնք համահունչ էին Մտալիներին նրա համախոհների տեսակետին:

Եվ ոչ մի կերպ սխալ երկար դարացնել նրանց նկատմամբ գործադրված բռնությունները: Առավել ևս, որ այդ բռնությունները հաճախ հիմնավորված չլինելով, ընդունել են վայնամասշտաբ ծավալ:

Քաղաքական դատավարություններ է դել են բոլոր պետությունների պատմության մեջ նշեն կարող համարվել միայն սովետական պետության քաղաքական կյանքի բռնորոշ գիծը:

Դրանք տեղի են ունեցել անկախորեն երկրի քաղաքականության տակ կարգից, քաղաքականության արական կանվերնաշենքից: Քաղաքական դատավարություններ են եղել նաև ցարական Ռուսաստանում՝ հատկապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսում մեհայտնի են դատապարտվածների քանակով:

Հ.- Հետագայում, Մտալիների մահից հետո, հատկապես կուսակցության 20-րդ համագումարում ընդունված որոշումների հիման վրա 1930-ական թվականներին դատապարտված գործիչներն արդարացվել են: Ես սուրվա ընթացողներից շատերն այդ մասին տեղեկություն չունեն:

Խնդրում եմ այդ դատավարություններից առավել կարևորների մասին հիշեցնեք:

Պ.-

Առաջին քաղաքական դատավարությունը կում կում սին սովետական կառավարության խոշոր գործիչներին կատամբ տեղի է ունեցել 1936 թ. օգոստոսի 19-24-

ին Միությունների տանդալի ճում: Այդ դատավարությունը հայտնի է որպես սեական սովետական միացյալ տրոցկիստական-զինովակական կենտրոնի գործ:

Ձինովևր, Կամենսկի մյուսները, այդ թվում մասնաբաժնի հայրենակից Վադարշակ Տեր-Վահանյանը մեղադրվում էին Կիրովի սպանության, Մտալիների կյանքի դեմ ահափորձ կազմակերպելու, սովետական պետության դեմ հանցավոր գործողությունների մեջ:

Բոլորնեղադրյալները՝ բացի Սմիլնովից, ընդունել են իրենց մեղավորությունը: Մեղադրականներակացությունը հրապարակելու հետ միասին մամուլում մշտապես տպագրվում էին պահանջներ՝ մահապատժին թարկելու մասին:

1936 թ. օգոստոսի 21-ին <<Правда>> թերթը տպագրել է Ռիկովի, Ռակովսկու և Պյատակովի հայտարարությունները մահապատժի մասին:

Ահա, մի հատված Պյատակովի հայտարարությունից. <<Խոսքերը չեն բավարարում, որպեսզի ամբողջովին արտահայտեմ իմ վրդովմունքն ու զզվանքը: Դրանք մարդկային կերպարանքը կորցրած անձինք են: Նրանց հարկավոր եղանակները, որոնք վարակում են սովետական երկրի առողջ մթնոլորտը, որոնք կարող են մեր առաջնորդներին մահապատժառել և արդեն պատճառել են մեր երկրի վաճառվածության մարդկանց ից մեկին՝ Կիրովին: Փառքու պատիվ՝ ՆԳԺ կոմիսարի հատին, որ մեր կացրել է այդ բանդային >>:

Բոլորնեղադրյալներն են թարկվել են մահապատժի:
1937 թ. հունվարի 23-30-

ին տեղի է ունեցել Պյատակովի, Սերեբրյակովի, Ռադեկի և մյուսների դատավարությունը: Բացի Պյատակովից, մյուսները կենտրոնախաղբյուրոյի անդամության թեկնածու էին: Նրանք ընդունել են իրենց վերագրվող մեղադրանքները և ենթարկվել են մահապատժի:

1937 թ. հունիսին մահվան դատապարտվեցին Կարմիր բանակի բարձր հրամկազմի միջառքներ կայացուցիչներ՝ Տուխաչևսկին, Յակիրը, Ռբորևիչը, Գամառնիկը և Լուրիչներ, որոնք մեղադրվել են զինվորական երդումը խախտելու, հայրենիքին դավաճանելու, ՄՍՀՄ ժողովուրդներին դավաճանելու և, բանկոթրա-գյուղացիական Կարմիր բանակի նդավաճանելու մեջ:

Ամենախոշոր քաղաքական դատավարությունը հակասովետական աջ տրոցկիստական բյուրոյի գործներ, որը բացվել է 1937 թ. մարտի 2-ին Միության ներքին տանտանի ճամ: Մեղադրվում էին նաև Լենինի ժամանակ քաղբյուրոյի անդամները ստրված Բուխարինը, Ռիկովը, և Կրեստինսկին: Դատվում էին նաև միջառքող կոմեր: Բոլորն էլ ընդունել են իրենց վերագրվող մեղադրանքները:

Այս դատավարությունից հետո ՆԳԺ Կ-ի պատասխանատու աշխատակիցներ իռդեկցության բնապետություններն մարզեր, այդ թվում նաև Հայաստան են մեկնել և հատուկ կիսագործներ տեղերում գտում կատարելու համար:

Չեմսիսովի, եթե սեմ, որ 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած սովետական մոդեռնացմանը նթացքում բոլոր գոհերը միայն ինչ-որ առանձին մարդու խելացնորության արդյունք են: Իմ համոզմամբ այդ պիսի մոտեցումը նշանակում է անհարգալից վերաբերմունք այդ գոհերին կատամբ, նշանակում է նրանց կյանքի մաստազրկում:

Ստալինին նդիվային նյութալու փոխարեն, իմ համոզմամբ, հարկավոր է գտնել այնպատմական տրամաբանությունը, որը նրանք երել է այդ պիսի նյութայնորոշման:

Ավելացնեմ, որ բոլորն անց, այդ թվում նաև ստղերի սեղի նակին, որոնք չեն ընդունում պատմության ստղեմիցին նյունույակով կյանտարբերակը, ստալինիստն են: Այո, Մոլոտենիցինը և Յակովևն ու նրանց հետևորդները հակաստալինիստ են: Բայց ամենից մեծ հակաստալինիստը եղել է չիտլերը: Պարզապես սեմսիսի մամում մատնողները չեն քուզում կանգնել չիտլերի ու նրան հետևորդներին կողքին:

Հ.-1937 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած ռեպրեսիաների մասին խնդրում եմ, եթե կարելի է, ավելի մանրամասն ներկայացնել:

Պ.-Այդ հարցին հարկավոր է առանձին անդրադառնալ, քանի որ շատ ժամանակ կպահանջվի: Ուստի, եկեք դա թողնենք հաջորդ գրույցի ժամանակ: Առայժմ կամենում եմ միայն ասել, որ միութենական մասշտաբով սկսված գտումը, հակահեղափոխական կենտրոններին բացահայտման մեթոդայորոշման ներառյալ անկախ առումը գտել են և նշայատում...

Հ.-Լավ, համաձայն եմ: Եկեք խոսենք այն մասին, թե ինչու է մերժվում կամ ժխտվում սովետական տարիների ձեռք բերված նվաճումները:

Պ.-

Սովետական Միության վերացումից հետո նրա տարածքում հաստատված իշխանությունը մերժում է սովետական քաղաքակրթությունը, Սովետական Միության ունեցած դերն ու նշանակությունը և յարդիքներից էլ մոտենում են Սովետական Միության պատմական անցյալին:

Այդպիսի մոտեցման արդյունքով սովետական իշխանության գործողություններն իրողիքներն ամրապնդելու, ներքին և արտաքին անվտանգության նկատառված ծոռն ձգությունները կանխելու միջոցառումները համարվում են նոյն ժամանակաշրջանում:

Պատմության մեջ այսպիսի փաստեր շատ կան ՄՍՀՄ-ի ստեղծած քաղաքակրթությունը ժխտելու, վարկաբեկելու գաղափարախոսությունն ստեղծող քանակությունը ժխտելու, վարկաբեկելու գաղափարախոսությունն ստեղծող քանակությունը:

Դա այդպես էլ պետք է լիներ, որովհետև սովետական քաղաքական համակարգին, սովետական քաղաքակրթությանը փոխարինել են միանգամայն հակառակ գաղափարախոսություն, բոլորովին տարբեր սովետական համակարգը հեռանկարներ ունեցող և նրա ստեղծած քաղաքակրթություն:

Բայց նախ ինչու այստեղ այն, որ օբյեկտիվ պատմականության սկզբունքը պահանջում է այլևս գոյությունը ունեցող պետության քաղաքականությունը, նրա ստեղծած քաղաքակրթությունը չդիտել ստեղծողի, թշնամանքի, արհամարանքի, ժխտման պրիզմայով:

Այլապես առաջանում է խզում անցյալի ու ներկայի միջև, հնի ու նորի միջև: Եվ թե նորն ազում է, որին ներկա ժամանակի արհիվ, ընդունի նրա գաղափարներն առավելությունը, ապա նորը պետք է վերափոխվի և վերաբարձեքներ ստեղծի նաև ստախարդարություն, առանց որի անկախության, ազատության մասին խոսակցությունները կմնան որպես դատարկ, ոչինչ ասողի նյուն:

Երկրորդ. Հատկապես 19-

րդ դարի վերջերից տարբեր երկրներին առաջադեմ մտածողներից շատերը սկսել են

Միջնադարից խուսափել ինկվիզիցիայի սանձարձակություններին պատճառով, թեև դրոշմը մերովայդ հետաքրքիր կազմակերպության աստեղային ծամրել էլ է մարդասեր Վերածնունդը նույն ժամանակաշրջանում:

Բավական է միայն ասել, թե Վերածնունդին նշտվել մարդկությանը: Վերածնունդի ժամանակաշրջանում մարդկությանն ապահովել է ինտելեկտուալ ու գեղարվեստի ծաղկում, որը սովել է իսկայական իմպուլս քաղաքակրթության հետագա զարգացման համար

Այնպես առ, չի կարելի ըրիստոնեության մասին կարծիք կազմել կամ դատողություններ անել, նկատի ունենալով միայն ինկվիզացիան:

Երրորդ.

1917թ. Չնկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից հետո հաստատված սովետական իշխանությունը Սովետական Ռուսաստանը, ապա Սովետական Միությունը հայտնվեցին իրենց արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը չընդունող միջազգային միջերկրն ստորնացված հարվածների տակ:

Այժմ Սովետական Միության վերացումից հետո էլ, ումնք, այսպ

ենկոչված իրերն ալ «<ղեմոկրատները>>, շարունակում են Սովետական Միությունը ներկայացնել լոբայեւ ժողովուրդն էրիբանտ, առաջին պլան մղելով 1930-1940-ական թվականներին տեղի ունեցած ռեպրեսիաների փաստը:

Այս պիսի մոտեցման ամեն ամեծ վտանգը կայանում է նրանում, որ մոռացություն է մատուցում, օրինակ, Սովետական Հայաստանի հաջողությունները ի պատմությունը:

Մոդա է դարձել Սովետական Հայաստանի հաջողություններին մասին վավագույն դեպքում չհիշելը, վատագույն դեպքում դրանց ժխտելն ու ծաղրելը:

Այսպես են վարվում զանգվածային լրատվության միջոցների զբեղակ շիտ մասը, պետական պաշտոնյանները, մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ գրողներ, ռեժիսորներ, ուսուցիչներ, դասախոսներ և այլն այլն:

Նրանք, բոլորը մոռացության են մատնում, որ 1920թ.

700 հազար բնակչություն ունեցող Հայաստանը սովետական իշխանության մայրամուտին,

1990թ. արդեն նույն բնույթի 4 միլիոն բնակիչ, որ Սովետական Հայաստանը դարձել էր հայ ժողովրդի հազարյին համախմբման կենտրոն:

Նրանք մոռանում են, որ համատարած անգրագիտության երկիր Հայաստանը սովետական տարիներին դարձել է համատարած գրագիտության երկիր:

Նրանք մոռանում են, որ սովետական սարիներին Հայաստանը դարձել էր բարձր զարգացած ու մեծ համբավի հասած գիտության, գրականության, մշակույթի, ժողովրդական կրթության երկիր:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմության մեջ իրենց հաստատուն տեղ են գրադրեցնում Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Սարգիս Լուկաշինը, Սահակ Տեր-

Գաբրիելյանը, Աղասի Խանջյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, Մուրեն Թովմասյանը, Յակով Չարոբյանը, Անտոն Քոչինյանը, Կարեն Դեմիրճյանը, Բաղայ Մուրադյանը, Լյուդվիգ Լարիբջանյանը, Ալեքսան Գիրակոսյանը, Վլադիմիր Մովսիսյանը, Գրիգոր Հասրաթյանը, Մուրադ Մուրադյանը և շատ ուրիշներ, որոնք ապրելու գործել են սովետական իշխանության տարիներին և այդ իշխանության բոլոր հարավորություններն օգտագործել են Հայաստանի զարգացումն առաջընթացն ապահովելու համար:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմության զարդն են կազմում Գիտությունների ակադեմիան, Բյուրականի աստղադիտարանը, Արփա-Սևան ժայռակոփ ջրանցքը, Սևան-Ջանգու հիդրոէլեկտրակայանը, Հայկական ատոմակայանը, Յեդասպանության ռեզերվները, Հայկական ռադիո և շարժան կապի շաղկապը, Օպերային թատրոնը, Հայֆիլմ կինոստուդիան, Թաթուլ Ալյոուսյանի անվան ժողովրդային պետական անսամբլը, Հայաստանի պարիպետական անսամբլը, Հայաստանի պետական անսամբլը, Սայաթ-Նովայի անվան գուսանական անսամբլը, Երաժշտական ուսումնարանները, գիտա-հետազոտական ներքաղաքային ուսումնական հաստատությունները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, զարգացած գյուղատնտեսությունը:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմության թանկագին և

զոհարն է Ալեքսանդր Թամանյանի հանձարով մախազ զվաճուհայ շինարար վարպետների ջանքերով ստեղծված մայրաքաղաք Երևանը իր լայնահունի ողորմությամբ, զբոսայգիներով, բնակելի թաղամասերով, ջրատարներով:

Սովետական

Հայաստանի հաջողությունների պատմության անբաժանելի մասն են կազմում մեզ պատկերված նուրբ արտեսքադաքներն ու վանները իրենց մշակութային

ինկենտրոններով, առողջապահական հիմնարկություններով և այլն և այլն:

Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմությունը ժխտողների համար կարևոր դրոշմ էր Երիտաստեղծումն է, այլ այն, որ դրանք ստեղծվել են իրենց համար մեր ժելիուստեղի սովետական իշխանության տարիներին:

Այսպես շարունակելի կարելի է: Նոր սերնդին չպետք է դաստիարակել այլևս պատմություն դարձած Սովետական Հայաստանի հաջողությունների պատմությունը կերտողների նկատմամբ խտելու, ասելու և մոռանալու գաղափարախոսություն:

Ի միևնույն ժամանակ, նրանք, ովքեր ժխտում են այն ամենը, ինչով Սովետական Միությունը հարստացրել է մարդկային քաղաքակրթությունը, նպաստել է նրա զարգացմանը (օրինակ Սովետական Հայաստանի մեծագույն առաջընթացը), իրենց հիստերիկադուկով շարունակում են չնդունել Սովետական Միությունը, մարտնչում են Սովետական Միության մասին պատմական ինչի շողության դեմ, դեռ շարունակում են պարծենալ, ասելով <<ատում են կոմունիզմը, ատում են Սովետական Միությանը>>, դասարդեն հատուկ տեսակետ չէ, այլ խտրորշում է:

Այնպես, չի կարելի կոմունիզմի, սովետական ժամանակաշրջանի մասին նախադրություններ անել կամ կարծիք կազմել իր այն կատիուն են աչով 1930-1940-ական թվականներին տեղի ունեցած ռեպրեսիաների փաստով:

Հ.- Մեր գրույցը հետաքրքիր ընթացք ստացավ: Շատ է գրվում Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերի մասին: Այժմ ոմանք խոսում են այն մասին, թե այլն պետք չեն այդ դասերը, քանի որ փոխվել են ժամանակները և ավելորդ է խոսել Հոկտեմբերի դասերի մասին: Ինչ կասեիք այդ մասին: Մենք այդ դասերից ո ըրը չստվորեցինք:

Պ.- Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը սերտորեն առնչվում են նրա նշանակության հետ:

Նախ, պետք է ասել, որ հանրության բոլոր շերտերի համար էլ այժմեական են Հոկտեմբերյան հեղափոխության դասերը:

Այսօր, հենց մեր Հայաստանի վերնախավը պետք է հաշվի առնի Հոկտեմբերի դասերը և նկատի ունենա մեկ պարզ ճշմարտություն: Եթե երկար շարունակվի ժողովրդի նկատմամբ քմահաճ վերաբերմունքը, ապա ժողովուրդը կարող է դրանց այնպես պատասխանել, որ հետո փախչելու համար, այդ վերնախավը ժամանակ ու հնարավորություն չի ունենա:

Իսկ ինչ վերաբերում է ձախերին, ապա պետք է, ասել, որ նրանք չկարողացան սովորել Լենինի պատգամներից մեկը ոչ ոք և երբեք կոմունիստների մեծ գործն այնպես չի վարկաբեկի, եթե կոմունիստներն իրենք դա չվարկաբեկեն:

Մեծ հաշվով ՄՄԿԿ-ն Գորբաչովի ու նրա դրածոների ու համախոհների գլխավորությամբ պարտություն է կրել ոչ թե նրա համար, որ չի հետևել իր գաղափարներին, այլ այն պատճառով, որ սկսել է նահանջել, իսկ 1980-ական թվականների վերջին ամբողջովին հրաժարվել դրանցից:

Երկրորդ, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը ոչ միայն ցնցել է ամբողջ աշխարհը, այլև փոխել է նրա կերպարանքը:

Հեղափոխությունն իրապես ապացուցել է մարդու կողմից մարդու շահագործումը բացառող, ժողովուրդների հավասարությունը ճանաչող նոր հասարակություն կառուցելու հնարավորությունը:

Հեղափոխությունն իրականացրել է սոցիալական արդարության հասարակություն ստեղծելու մասին բոլոր ժամանակների հումանիստ-մտածողների երազանքը:

A short history of the Armenian Geography

Ed. Baghdasarian

Armenian people as one of the oldest nations of the world, has created huge cultural heritage in numerous fields and areas, one of these areas is Geography. These geographical works have been created both directly as geography and as part of classical historical literature, since both historical events and geographical information were closely associated to each other.

Valuable geographical information can be found in the works of Armenian classic historians and authors, and through old manuscripts.

Geographical knowledge in Armenia stands out against a background. Despite the devastation, which had suffered Armenia, being situated between Byzantium and Persia, Armenian feudal culture was rather high in V-VII centuries. Armenians knew several geographical works of Greeks including "Geography" of Ptolemy. So-called Armenian "Geography" (Ashkharhatsuyts¹) was created on the basis of Ptolemy "Geography" in the beginning of VII c. and contained an extensive text, survived to the present day, and at least 15 **maps**, including a map of the world, unfortunately lost. Text part was similar to the work of Ptolemy, giving description of the Earth and its inhabitable part, but it contained original material about Armenia and the countries of Asia Minor. The author of the Armenian "geography" understood that it would be very useful to draw attention to Armenian provinces, although it will require studying maps and books. Thus, the geographical works and maps were not an isolated phenomenon in Armenia. The importance of «Armenian geography" can be gauged by the fact that Ptolemy work - scientific revelation for cartographers and geographers of medieval Western Europe, became known here only in XIV c.

One of the subjects of geography was the shape of the Earth. It was a matter of discussion among geographers and geometers since V c. BC. The ancient geographers represented different measuring systems for Earth and measuring unit used by them varied in the range of 148-186 meter. Armenian ancient resources have answered many of the questions regarding the measuring systems of the Earth. Some of these sources are:

- 1- Measuring table, in the short version of the "Armenian Geography" (Ashkharhatsuyts).
- 2- Measuring table in the long version of the "Armenian Geography" (Ashkharhatsuyts).
- 3- Measuring fragment in "About the Sun and measurement".
- 4- Measuring table by unknown author, in No 114 manuscript, National library of Paris.
- 5- Measuring fragment of "Copy of calendar" by Shirakatsi.

¹ - Ashkharatsuyts (Աշխարհացոյց ; Աշխարհացոյց), often translated as Geography in English sources, is an early Medieval Armenian illustrated book by Anania Shirakatsi. It is about the geography of Armenia, Georgia, Iran, Iraq, etc. "Ashkharatsuyts" is the oldest book in Matenadaran on geography.

- 6- Description of measurement from “ Commentary of Calendar by Andreas”.
- 7- “Mileage”

Anania Shirakatsi, the Great Medieval Scientist²

Anania Shirakatsi is one of the greatest scientists, who made an important contribution to the field of exact sciences in Armenia, a brilliant scientist and philosopher of the 7th century; actually the founder of exact sciences in Armenian reality.

Unfortunately, out of Shirakatsi’s rich heritage only some fragments of his works in the fields of Mathematics, Cosmography, Calendarology, Metrology, which are of great value for the history of exact sciences, got to us. There is a valuable source about Anania Shirakatsi’s life and work; the author has left his autobiography.

From Shirakatsi’s autobiography we learn that he was born in the village Aneank (Shirakavan) at the beginning of the 7th century. He got his elementary education in the local monastery school, later being eager to improve his knowledge, he went to Western Armenia. Shirakatsi dreamt about specializing especially in Mathematics, which he considered “mother of all sciences”. “And love strongly the art of figures”, he writes, “I thought that it’s not possible to compose something without figures honoring them as the mother of all wisdom”. He had to travel a lot about West Armenia seeking an advanced specialist in Mathematics. He was leaving for Constantinople but on his way to Signup he learns that in Trapeze a great Greek scientist, Tyukhik lives: “a wise man, popular with the kings, an expert on Armenian Language and Literature”. Shirakatsi changed his way and went to Trapeze.

Tyukhik received the young Armenian with pleasure and began to teach him. Shirakatsi remembers his teacher with respect and warmth: “He loved me as his own son, he writes, and he passed all his knowledge with such eagerness that my class-mates were envy”.

Shirakatsi had been at Tyukhik’s school for 8 years; he became proficient in exact science and came back to his native land with rich knowledge base. Here he opened a school and devoted himself to teaching and research. He wrote research works in Astronomy, Mathematics, Geography and in other fields of science. Among medieval sources there is evidence that in 667 – 669 Shirakatsi first, on the instructions of Catholicos Anastas, formed a new Armenian Calendar with the aim to make a fixed one.

Unfortunately not all the works of Anania Shiraktsi have got to us. From the letter, which was written by Armenian scientist of the 11th century Grigor Magistros to Catholicos Petros it is obvious that there was absolutely unfriendly attitude towards Shirakatsi’s scientific work, his works were included among the forbidden books, and Magistros requires from Catholicos to eliminate that injustice.

² - Lilit Nazaryan, Lecturer, Department of Geology, Yerevan State University (YSU)

One of his valuable works is “Ashkharhatsuyts” (“Geography”), which includes the description of all the countries in the world discovered at that time. That is a great work in the World Geographical and Cartographical literature of that time. “Ashkharhatsuyts” consists of Introduction and two parts. In the introduction Shirakatsi determines the zones and temperature of the Earth defining the points of view existing in the science. In the first part he gives a general description of the Earth and in the second part there is a description of different countries known at that time. In the main part of “Ashkharhatsuyts” is the description of all the countries in the three continents known then: they are Europe, Africa and Asia. Here the author defines the boundaries of each described country, distinguishes the rivers, mountains and towns, etc.

An important source on economic life of historical Armenia is Shirakatsi’s “Mghonachap”, where the ways of camel caravans, which crossed Armenia in the 6-7th centuries are depicted.

Geography became an important subject in 17-18 centuries for Armenians especially the Armenian merchants, who had great commercial activities from far west Europe to far east Asia and Australia. They were competing with the trade giants of the time, England and Holland. So there was great need for geographical informations and maps. We will discuss about maps in the next section.

One of the sources which was translated into Armenian was called “A book which is called history of the world, which describes in detail, how about of old and new worlds, the places, populations, traditions and business and other things, all those strange matters which we were not aware”³. It was an interesting tool for Armenian merchants.

In 18th century Some of the geographical books were translated from European languages. But beside these kind of books, the Armenian geographers created Armenian geographical literature about Armenia, Near East countries peoples, locations, and so on, by using old Armenian, Latin-Greek, Persian and Arabic resources.

³ - Armenian manuscripts library, Matenadaran, Yerevan, RA, manuscript No. 7789, 1725.

**Sisvan, Armenian Cilicia, by Ghevond Alishan,
Venice, St. Lazarus Island, 1885**

In Ealy 18th century (1702), “Natural sciences” in two volumes authored by Matevos and Ghukas Vanandetsi were published. These books included natural elements of the world and their cycles.

Famous Armenian scholar Khachatur Erzurumetsi or Arzurumetsi or Karinetsi, (Arakelian, 1666-1740) has important role in the field of geology in 18th century. His work is titles “ Contents of all sciences”, published in Venice, 1711.

H.Palagashian, New Geography, Istanbul, 1892

Hakop Nalian’s book under the title of “ Book named treasure of information” (1758) in four volumes was one of important resources of 18th century. The first and second volumes were dedicated to religious and moral subjects. The third volume had geographical content. The forth volumes was about history and geography of Armenia.

Ashkharatsuyts, (World map), by Vardan Areveltsi (1200-1271), Paris 1960

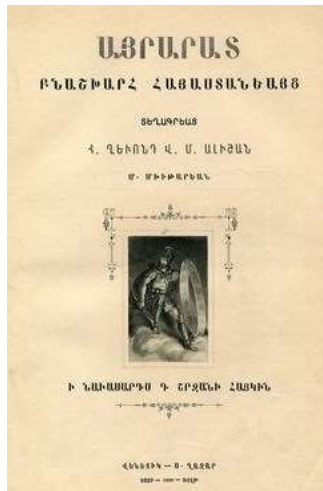
Old history of Armenian Geography, Venice, 1822

Prominent Armenian personalities in the field of Geography in the late 18th and early 20th century, were Ghukas Inchichian (Ղուկաս Ինճիճյան) and Stepanos Agonts (Ստեփանոս Ագոնց), both of them were member of Mkhitarist congregation of Venice.

Sisakan, Geography of Syunik, by Ghevond Alishan, Venice 1893

Gh. Inchichian was born in Istanbul (1768-1833) and his main focus was Geography of Armenia and Armenology. He has authored more than 20 books, about 10,000 pages. In 1791 his book under “ Theory of new and ancient geography” was published in 1791. He has written one book each two years in the next 42 years. Beside it, he has coauthored with Stepanos Agonts in writing.

“Geography of the dry world”⁴

⁴ - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Two. To Europe G (1802)*

Ayrarat, by Ghevond Alishan, Venice 1890

His other books are “Climate of Byzantium” or “The Byzantine Season Almanack”, “Chronology of Byzantium”, “Description of Ancient Armenia”, where he presented 15 provinces of Armenia with geographical details, “Old history of Armenian Geography” in three volumes, “Byzantine summer resort” (1794).

Old geographic names of Armenia, in Armenian, by Hubschmann Vienna, 1907

-
- *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Two. To Europe D* (1802)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. Part one. Asia, right D* (1805)
 - *Geography* (1791)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Two. To Europe A* (1802)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. Part one. Asia, right A* (1806)
 - *History and geography*
 - *Publicity on Geography:*
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part three. Africa* (1802)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Two. To Europe Z* (1804)
 - *Geography of natural, educational and political, atlas of the Atlas of Geography:*
 - *Geography* (1728)
 - *Geography: Aghsuekirche* (1668)
 - *Geography: - Aghsuekirche: - A Religious Novelty* (1683)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Two. To Europe E* (1804)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Four. United States* (1802)
 - *Geography of the dry world from Asia, Europe, Africa and America. ... Part Two. To Europe B* (1802)
- Geospatial Armenia. Map*

Stepanos Agonts was born in 1740 in Elizabetopolis city in Transylvania. 11 of his works are about geography, such as “A brief review of geography” (1817).

“A booklet called basic natural sciences” by Stepanos Abgarian Ankuratsi (Rome, 1796) is an important resource about physical geography.

Political geography, although was discussed partially by mentioned geographers, but achieved separate attention in 1770 decade, especially by Armenian elite in India, like Movses Baghramian (“Nor tetrak vor kochi hordorak”, New book of recommendation), Shahamir Shahamirian (“Vorogayt parats”, Snare of Glory). Shahamiran published his “Geography of Armenia” in Venice, 1778, which included not only maps of Armenian, but also Georgia and lands in the north of caucasian mountains. Israel Ori Armenian activist for liberation of Armenia prepared a political map of Armenia and presented to tsar Peter I in 1701. We will discuss about maps and cartography in more details in the next section.

As we saw the scientific geography was created in the Armenian culture in 5-7 centuries and developed greatly in 17-18 centuries.

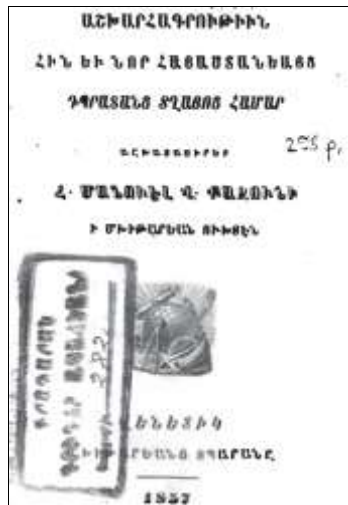
**Old geographic names of Armenia, in German,
by Hubschmann, Strassnurg, 1904**

During 18-20 centuries at least 250 books about Armenian geography has been published only in French, German and English languages⁵.

⁵ -A. Salmaslian, Bibliographie de L'Armenie, Erevan, 1969, pp. 17-31.

Description of Armenian regions, by Manuel Mirakhorian, Istanbul, 1885

Geography of old and new Armenia text book For boys school, By Manuel Kajuni, Venice 1857

Geography text book by Artashes Abeghian

The number of Armenian geographical books published from 1512 to 1930 are as follow: (historical resources including geographical information are excluded):

1512-1800: 33⁶

1801-1850: 33⁷

1851-1900: 211⁸

1901- 1920: 110⁹

1921- 1930: 53¹⁰

Armenian geography progressed tremendously in the modern times. Many armenologists and geographers created valuable works, such as scientist in Mkhitarist congregation (Ghevond Alishan, Gh. Inchician, St. Agonts, and others), in the Caucasus (A. Ghukasov, Y. Lalayants, Leo, H. Manandian, S. Yeremian, T. Hakopian, T. Jerbashian and others). School of Geography of the State University of Yerevan in Armenia has played important role (H. Hovhannisian,, B. Galstian, H. Karapetian, S. Lisitsian, and others).

⁶ - Bibliography of Armenian books: 1801-1850, Yerevan 1988.

⁷ Bibliography of Armenian books: 1801-1850, Yerevan 1967.

⁸ - Bibliography of Armenian books: 1801-1850, Yerevan 1967 Bibliography of Armenian books: 1801-1850, Yerevan 1999.

⁹ - Bibliography of Armenian books: 1801-1850, Yerevan 2007.

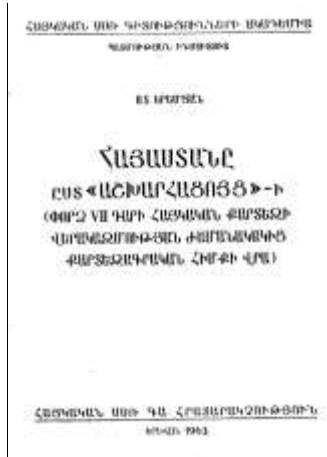
¹⁰ - Bibliography of Armenian books: 1801-1850, Yerevan 2012.

**“Iranshahr” According to Shirakatsi geography (mistakley assumed M. Khorenatsi)
by J. Marquart, Berlin 1901**

After establishment of Soviet regime in Armenia, huge cultural revolution happened in all fields of sciences including geography. Before Soviet era (1920) there were no geographical institutions or research foundations in Armenia. Eastern Armenia (under Russian occupation) was studied and researched by relevant Russian institutions and Western Armenia (under Ottoman Turkish occupation) by Russians and Western Europeans. Although some Armenians of Diaspora had valuable works on this subject.

Armenia according to Ashkharatsuyts, Yerevan, 1963

Researchers of Russian Academy of Science and Army studied the geography of Eastern Armenia and generated the first maps (F. Parrot, H. Abikh, I. Khodsko). Russian and European individual researchers studied Western Armenia. Henry Finnis Blossie Lynch published his “Armenia” book in 1901 (*I-Armenia: Travels and Studies. Volume I: The Russian Provinces. London: Longmans, Green, and Co. 2-Lynch, H.F.B. (1901). Armenia: Travels and Studies. Volume II: The Turkish Provinces. London: Longmans, Green, and Co.*). A. Ghukasov published “Armenian Highland...” in 1901.

The first institution in Soviet Armenia responsible for Geographical education and research was Department of Geography at the Yerevan State University in 1929 under direction of H. Hovhannisian. In 1933-34 Faculty of Geography and Geology of this university was founded then academic scientific geographical institutions were established.

Armenian population from Black sea to Karin, by Hakobos Tashian, Vienna 1921

Peria (Faridan) canton of Isfahan, by Aram Yeremian, New Julfa, 1919

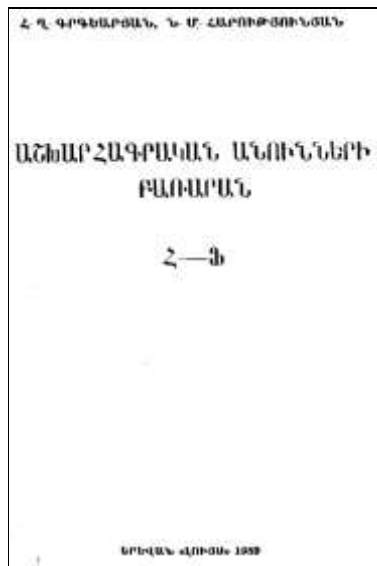
Armenian Geographical Association was founded in 1935. Geographic department of Armenian National Academy of Sciences is active since since 1958. Many books and mapas were published such as: “Overview of the climate on Armenian SSR” by R. Kristosturian” in 1937, “Geography of Armenia” by H. Poghosian, Paris 1952, “History of Geography” by T. Hakopian, Yerevan 1955, “Overview of Historical geography of Armenia” by T. Hakopian, Yerevan 1960, “Atlas of Armenian SSR” by Academy of sciences, Yerevan 1961, “Armenia according to Ashkharhatsuyts” by Suren Yeremian, Yerevan 1963, the first book of multi-volume research of “Geology of Armenian Soviet Socialist Republic” with 1:500000 scale maps, Yerevan 1962, “Armenian climate” by A. Nersesian in 1964, “Armenian highland and neighboring countries...” in 1969,

Historical geography of Armenia, edition Yerevan 1968.

“ Physical geography of of Armenian SSR” by A. Aslanian, A. Baghdasarian, L. Zhohrabian in 1971, “Cities of Soviet Armenia”, by T. Hakopian, Yerevan, 1977, “Anania Shirakatsi” including his geography in 1979, “Dictionary of geographical names”, by H. Gergiarian and N. Harutyunian, Yerevan, Vol. 1 1987, vol.2 1989, “Dictionary of geographical names of Armenia and neighboring Countries, by T. Hakopian, Stepan M.Melik-Bakhshian, H. Barseghian, Yerevan,Vol.1, 1986. Vol 2. 1988, Vol. 3 1991, Vol. 4 1998, Vol. 5 2001, “The atlas of Armenia and the World” Yerevan, 2003,”Historical altas of Armenia”, Yerevan, first volume 2005, second volume 2009, “Dictionnary of geographical names of the Republic of Armenia”, Yerevan, 2008, various researches by Leo, Babken Harutyunian, G. Alexandrian, A. Baghdasarian, G. Zubian, A. Mkhitarian, Kh. Poghosian, G. Avakian,A. Aslanian, H. Stepanian, etc.

There are unique historical maps in the National Library of Armenia.

Dictionary of geographical names”, by H. Gergiarian and N. Harutyunian, Yerevan, Vol. 1 1987, vol.2 1989

عادات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه

مشروطه یکی از نقاط عطف تاریخ ایران است. زمانه‌ای که آن را می‌توان با بینش‌های متفاوتی دید و ارزیابی کرد. اما نمی‌توان مشروطه را از شرایط اقتصادی پیش و پس از آن جدا ساخت. در واقع این دوران را می‌توان نقطه شروع یا آغاز رسمی پیدایش نهادهای مدرن اقتصادی در ایران دانست.

اگر دوران ناصری و اتفاقات ۶۰ ساله منجر به صدور فرمان مشروطیت را ارزیابی کنیم بدون شک مواجهه با انواع نهادهای رسمی و غیررسمی طبیعی است. از همین روست که وقتی قرار است عوامل پیدایش مشروطه و خواسته‌های بست‌نشینان را مورد مطالعه قرار دهیم، عواملی که مستقیماً با اقتصاد و مسائل اقتصادی آن روزگار در ارتباط است بیش از سایرین است.

وضعیت گمرکات، اوضاع تجارت و مالیات‌ها همگی عاملی شد که تجار و بازاریان به تکاپو برای عدالتخانه و اصلاح برخی قوانین تجاری و اقتصادی بیفتند. هرچند پیوند ایشان با روحانیون و روشنفکران تحصیل کرده در آن دوران نیز به خوبی برقرار شد اما حضور پرتعداد ایشان چه در تحصن‌های پیش از مشروطه و چه در مجلس اول مشروطه خبر از سویه پرنرنگ اقتصادی این جنبش در کشور ما دارد. حتی قوانین و مصوبات مجلس اول نیز بخش زیادی را به اقتصاد و عوامل تجاری اختصاص داده است.

شاید مانند هیچ واقعه تاریخی دیگر نتوان دنبال تک‌علت‌های پیدایش آن گشت، اما هر کدام از محققان مشروطه زاویه نگاه خاصی را مبتنی بر بنیان‌های نظری، تخصص یا علاقه خویش برای تبیین این رویداد برگزیده‌اند. یکی از نگاه‌های مورد غفلت واقع شده نگاه از پایین و از سمت و سوی کنشگران به ماجرای مشروطه است.

استعمار، استبداد، وابستگی، بی‌عدالتی و اوضاع نابسامان و انواع تحلیل‌های با مقیاس کلان از این رویداد موجود است. حتی نگاه‌های فرهنگی‌تر به مشروطه و عوامل پیدایش آن زیاد دیده می‌شود. اما اینکه در این تاریخ مردم چه کرده‌اند و چگونه می‌زیست‌اند و زیست ایشان در این دوران تا چه میزان عامل رشد و توسعه ایران بوده سوال‌هایی هنوز پاسخ‌نگرفته در تاریخ است. در واقع برای فهم بهتر و بیشتر آن دوران، افسون‌زدایی از فرد تاریخی ایرانی که صاحب کنش‌های نیتمند، عقلانی و اجتماعی است می‌تواند به کار آید.

اگر قرار باشد به سراغ حیات اقتصادی مشروطه برویم پرداختن به نهاد یا سازمان‌های رسمی و همین‌طور خلقیات، باورها و آداب و عادات غیررسمی ایرانیان می‌تواند در فهم بهتر ما یاری‌رسان باشد. توصیف و درک تاریخ اقتصادی نیز ضروری است.

نمونه‌هایی چون داستان پول و ارزش آن و روال و دلایل تنزل ارزش پول ملی، داستان تجارت و نحوه تنزل رتبه در اوج صادرات با ترازهای تجاری مثبت، به کشوری واردکننده که تنها با وارداتش

مصرف‌گرایی تبلیغ و از کنارش صنعت ملی نابود می‌شود. داستان گمرکات و قبضه شدن آن هربار به وسیله یک کشور بیگانه برای اینکه بازار داخلی از آن‌ها بزرگتر شود و انواع دشمنی‌ها و عداوت‌ها با تجار ایرانی و عدم امکان رقابت ایرانیان با رقبای خارجی به‌خاطر انواع قوانین موجود و عدم حمایت از ایشان.

داستان صنعت و ورود صنایع جدید و عدم امکان شکل‌گیری آنها به‌خاطر انواع کارشکنی‌ها و بعضاً نبود فرهنگ متناسب با این صنایع، داستان پیدایش بانک ملی و انواع شرکت‌های اسلامی و شرکت‌های مشابه به حمایت توده و مردم و به‌خصوص بانوان به جهت رفع وابستگی همه‌جانبه به غربی‌ها. داستان انواع گروه‌های اقتصادی و غیراقتصادی که رفتار اقتصادی داشته‌اند و شناخت و فهم سبک زندگی، نوع پوشش و خوراک و تفریح و در مجموع الگوی مصرف ایشان، حیات اقتصادی ایرانیان در دوران مشروطه را می‌سازد.

به لحاظ اقتصادی ایران در دوره ناصرالدین‌شاه یکی از بزرگ‌ترین قحطی‌های دوران را از سر گذرانده است. سال ۱۸۷۲ میلادی را سال عصیان گرسنگان نامیده‌اند، زمانه‌ای که مردم به جای گندم ملخ می‌خوردند. در این سال و سال‌های منتهی به آن اوضاع کشاورزی در ایران دچار مشکل می‌شود. کالای ابریشم که مهم‌ترین محصول صادراتی ما به حساب می‌آمده دچار آفت می‌شود. بخش زیادی از صادرات و هزینه‌های دولتی از دست می‌رود و یکی از استقراض‌های بزرگ ناصرالدین‌شاه نیز متعلق به این دوره است. اما دوره دوم گرانی و تورم و کوچک شدن سبد مصرفی مردمان به پایان کار ناصرالدین‌شاه و در زمان جشن‌های ۵۰ساله بازمی‌گردد. در این دوران شاهد نزول سریع‌تر ارزش پول ملی نیز بوده‌ایم. روزگاری که پول ارزش ثابتی ندارد.

نرخ تبدیل قران به شاهی در هر نقطه‌ای به یک شکل است. فلز نقره و مس مهم‌ترین سکه‌های موجود در جامعه هستند. دیگر طلا سکه رایج در بازارهای ایران نیست. به جهت تسکین موقت مردمان و برای آرامش خاطر داشتن در جشن‌های ۵۰ساله، نرخ‌های اسمی و رسمی زیادی برای تبدیل سکه نقره به مس پیدا می‌شود و به خواست شاه بانک شاهنشاهی انگلیسی عهده‌دار تبدیل رسمی پول شاهی به نقره با قیمت نازل‌تر شده بودند.

در این دوران نیز تورم زیادی در جامعه دیده می‌شود. بعد از کشته شدن ناصرالدین‌شاه و روی کار آمدن مظفرالدین‌شاه تا صدور فرمان مشروطه ۱۰ساله می‌گذرد. مطابق گزارش‌هایی که از قیمت‌های مختلف اقلام در آن دوران وجود داشته است و بر اساس خورد و خوراک خانوارهای متوسط این ۱۰ سال با شیب نزولی تورمی روبه‌رو بوده‌ایم. نقطه کمینه این شیب به ۱۹۰۶ میلادی / ۱۲۸۵ شمسی بازمی‌گردد؛ به زمانه صدور فرمان مشروطیت.

می‌توان پیدایش انقلاب مشروطیت و درگیر شدن قاطبه مردم در شهرهای بزرگ با این واقعه را در زمانی دانست که مردمان از حداقل رفاه برخوردار بوده‌اند. در دوران مشروطه نیز مانند بسیاری از انقلاب‌ها نقطه اوج جنبش در زمان رفاه بوده و آسایش به نسبت سال‌های پیشین بوده است. و البته همیشه بعد از دگرگونی‌های بزرگ و تغییرات گسترده اوضاع مالی و تورمی دگرگون می‌شود و شیب قیمت‌ها و تورم متفاوت از قبل خواهد شد.

رجوع به کتاب‌های متعددی که سیاحان غربی درباره ایرانیان نوشته‌اند، یا رجوع به کتاب‌هایی که از اخلاق عمومی ایرانیان در موضوعات مختلف پرده برداشته‌اند نشان‌دهنده برخی خصوصیات است که گویا در ایران بیشتر دیده می‌شده است. به جهت پرهیز از هرگونه ذات‌انگاری و از بیرون دیدن ویژگی‌های ایرانی نیاز بوده که خلقیات مرتبط با امر اقتصاد مورد بررسی واقع شود و از خلال آن تبیین شرایط و خلقیات ایشان میسر خواهد شد.

فهم شرایط و یا عوامل اصلی که باعث می‌شود خلقیات مختلفی بروز و ظهور پیدا کند، یکی از روش‌های

تن زدن از این هژمونی گسترده‌ای است که ایرانی را صاحب اخلاق ثابت و خاص در طول تاریخ دانسته‌اند. چند نمونه از خلیقاتی که بر اقتصاد و حیات اقتصادی مرتبط است و نیاز به تبیین دارد به شرح زیر می‌تواند باشد:

■ **تعهد به مذهب:** ایرانیان مردمانی به شدت سنتی و در ظاهر پایبند به مذهب بوده‌اند. اغلب کسانی که در آن دوره با ایشان مراوده داشته‌اند، کمتر از تعصب مذهبی یاد کرده‌اند و بیشتر نهادها و ظاهر مذهبی را برای مردمان آن روزگار عنوان کرده‌اند. این حتی در میان تجار نیز دیده می‌شده است، به گونه‌ای که از روش‌های حلال شدن پول پرداخت و جوجه شرعی و زیارت مکه و عتبات به‌رغم سختی و دشواری راه‌ها و طولانی بودن سفر بوده است.

برقراری مجالس روضه و دادن نذری و حضور در خیریه‌های متفرقه از جمله فعالیت‌های مرسوم بوده است. بسیاری کسانی که ظاهر مذهبی ایرانیان به‌رغم هرگونه سنت‌شکنی در خفا را گزارش کرده‌اند و بر این باورند که ایرانیان در سنین پیری بیشتر به مذهب به شکل کامل آن روی می‌آورند.

■ **تقدیرگرایی:** ایرانیان به واسطه آموزه‌های درونی‌شده خود باور به آینده و سرنوشتی مقدر دارند. سرنوشتی که خدا برای ایشان قرار داده و توانایی تغییر در آن وجود ندارد و تلاش بی‌جهت در این دنیا به گونه‌ای فراموش کردن آخرتی است که زندگی اصلی انسانی در آن محقق خواهد شد. حتی در میان مردم تقدیرگرایی در بی‌تلاشی ایشان در زمینه بیماری یا دیگر مسائل مبتلا به انسانی دیده می‌شود. جامعه‌ای که آینده‌ای مقدر در پیش رو دارد بیش از اینکه به ساختن آینده مشغول باشد به کشف رازهای آینده علاقه‌مند خواهد شد.

کشف این راز و رمزها جز با رجوع به استخاره‌ها و فال‌های مختلف امکان‌پذیر نیست. از شاه که برای زمان تاجگذاری استخاره می‌کند و سفر را جز با رجوع به تقویم آغاز نمی‌کند تا مردم عادی که سعد و نحس زمان را برای پوشیدن جامه نویشان لحاظ می‌کنند به این امور اشتغال دارند.

■ **بی‌ارزش بودن زمان:** آینده‌ای مبهم و مقدر نیاز به فعالیت زیاد ندارد. از این رو زمان ارزش خود را از دست می‌دهد. ایرانیان به‌راحتی وقت می‌گذرانند. خواب زیاد و اشتغال بیش از حدشان به دورهم‌نشینی و گپ زدن در کنار قلیان و انواع اطعمه و اشربه از نکات قابل توجه مردمان آن روزگار بوده است. حتی در بازار و تجارت نیز عجله‌ای در کار نیست. عجله کراهت دارد و کار شیطان است.

■ **دم غنیمت شمردن:** آینده‌ای که مبهم است در کنار مصائب احتمالی متصور برای ایرانیان حالتی پدید آورده که در آن و لحظه تلاش برای خوش بودن دارند. اینکه بسیار به بی‌خیالی و زنده‌دلی ایشان اشاره شده، و بسیار روایت‌ها برای از دست ندادن دم ذکر شده است، از خصایص ایرانی است که ویژگی‌های دیگری را هم به دنبال خود خواهد آورد.

یکی از نشانه‌های دم غنیمت‌شمیری ایرانی، همان حفظ منفعت در لحظه است. یعنی ترجیح منافع آنی به منافع آتی. چرا که آینده معلوم نیست. نه امنیت آینده مشخص است و نه توانایی بر تسلط و کنترل آن در باور ایرانیان می‌گنجد. از این‌روست که در معاملات و اقتصاد آنچه هست منفعت آنی است.

اگر درآمدی هست صرف تعیش و تجملات می‌شود و تنها استثنایی که در این خریدها وجود دارد خرید زمین و طلاست که از خصایص فرهنگی است تا نشانه‌های سرمایه‌گذاری. پس انداز برای ایجاد کار جدید و ارزش افزوده چندان در میان عامه ایرانیان دیده نمی‌شود.

■ حفظ ساختارهای موجود: نکته مهم این است که هرکس باید در جایگاه خودش باشد. شاه جای خودش را دارد و حتی در مشروطه نیز کسی متعرض شاه نمی‌شود. رعیت هم با هر درجه و سلسله‌ای باشند، در هر ایل و قومی که هستند حتی تصور فراتر رفتن از این ساختارها را ندارند و دیگری که به این امر اهتمام ورزند نیز به شکل عمومی مورد مواخذه و طرد قرار می‌گیرند. خصلت انطباق با هر ساختاری که هست و مقاومت و بی‌تلاشی برای تغییر از جمله چیزهایی است که بسیار در تاریخ با آن مواجه خواهیم شد.

■ زمینداری: از ویژگی‌های جالب ایرانیان علاقه بسیار به زمین است. اجاره‌نشینی از جمله بدترین چیزهایی است که ممکن است فردی بدان دچار باشد و از این‌رو اجاره‌داری تنها برای خارجی‌ان در آن دوره معنا داشته است.

به هر ترتیب از خرید خانه‌های کوچک و تلاش برای بزرگ کردن آن و خرید مستغلات و زمین‌های ملکی دیگر کاری است که ایرانیان بسته به درآمد خود بدان اهتمام می‌ورزند. تجار در ایران نقش زمیندار هم دارند. تنها مالکیتی که در حد متوسط به واسطه سندهای نوشته‌شده از سوی ریش‌سفیدان موجود است و ارزش نمادین هم دارد سند ملک و زمین است.

برخلاف باور برخی دیگر از محققان تاریخی، به دلیل همین امنیت نسبی، تیول به فروش می‌رسد و تجار در صف خرید آن قرار می‌گیرند و یا حتی بعد از شکست در تجارتخانه‌ها و رقابت با خارجی‌ها به زمینداری روی می‌آورند. ارزشمندی زمین در کنار طلا و سکه تا بدانجاست که حتی در قباله دختران ایرانی ردپای آنها دیده می‌شود.

■ سنت قرض گرفتن: برخلاف باورهای موجود ایرانیان نگاه اقتصادی به تمام زندگی داشته‌اند. هرچند که برای پول درآوردن تلاش زیادی در سطح عامه دیده نمی‌شود اما پول داشتن و خرید مایحتاج امر مطلوبی بوده است.

این تا بدانجاست که افراد تا جایی که می‌توانند قرض می‌گیرند و در بازپس دادن پول آن را به تاخیر می‌اندازند. از کاسب و تاجر بزرگ تا عامه بدین کار اشتغال دارند. بدهکار بودن امری مذموم نیست و به دلیل فراگیر بودن آن افکار عمومی به دفاع از آن برمی‌خیزد. از این روست که به‌رغم حرام بودن ربا، انواع ربح و بهره البته با ظاهری آراسته در میان ایرانیان دیده می‌شود.

■ خدمتکاری: خصلت مزدبگیری حتی به حد یک آب‌باریکه برای زندگی خصلت آشنای ایرانی است. علاقه به حضور در دولت در نقش مستوفی یا میرزا، به شرط داشتن سواد و خدمتکاری برای طبقات فرادست به جهت مزدبگیری امری مرسوم است. چه در میان زنان و چه مردان این پیشه شهرت و عمومیت دارد.

■ گذشته‌گرایی: ابهام در آینده و نارضایتی از حال علاقه‌ای به گذشته را در میان ایرانیان پدیدار کرده است. گذشته‌ای که به زعم ایشان همیشه بهتر از حال بوده است. شاه پیشین، سلسله پیشین و زمانه پیشین چیزی است که همیشه به‌خوبی به نسبت امروز از آن یاد می‌شده است.

■ امنیت در برابر آزادی: ایران گذرگاه حوادث و جنگ‌های کوچک و بزرگ داخلی و خارجی بوده است. به زعم دکتر پیران ایران از گردونه ۱۲۰۰ جنگ داخلی و خارجی - کوچک و بزرگ - گذر کرده است. همین مساله باعث شده که ایرانیان در تاریخ در انتخاب بین آزادی و امنیت همواره امنیت را برگزیده‌اند.

نبود آزادی و شکل نگرفتن حقوق اجتماعی ناظر بر آزادی باعث شده اخلاق اجتماعی امر نهادینه‌شده‌ای نباشد. امری که بی‌شمار خصوصیت مذموم را در میان آثار غربیان درباره ما ایرانیان باعث شده است. از نفاق و دروغ‌گویی تا خصیصه‌ی دیگر امری تکرار شده در اسناد داخلی و خارجی است. امری که به انتخاب، تخریب و تمرین ایرانیان بازمی‌گردد.

به جهت عدم تکرار پروژه «دیگری تعمیم‌یافته‌سازی» از ایرانیان می‌توان تمام آنچه را گفته شده در چهار عنوان خلاصه کرد. این چهار خصیصه عبارت بودند از: «تقدیرگرایی»، «سازگاری»، «محافظه‌کاری» و «امنیت‌خواهی». چنانچه هر چهار مورد از این خصیصه‌ها نشان می‌دهد یک نظم و ایستایی مطلوب همیشگی مردمان بوده است.

نظمی سنتی که با فلسفه قرار گرفتن هر چیزی در جای خودش همخوانی دارد. نظمی که جنبش‌ها و اتفاقات عظیم مردمی و هرگونه بی‌نظمی لحظه‌ای در تاریخ ایران را متوقف ساخته و حتی گرایش مردمان را به پیش از آن نظم جدید سوق داده است. ایستایی‌ای که رهاورد سنت‌های نظری و اندرزنامه‌های ایرانی است. نظمی سنتی که در مواجهه با نظم مدرن قد علم می‌کند و اجازه ورود و جایگزینی آن را نخواهد داد.

* پژوهشگر جامعه‌شناسی اقتصادی

نگاره‌های مرتبط:

زندگینامه مظفرالدین‌شاه قاجار

جرم‌های زنان در دوره قاجار

فرمان مشروطیت

سفرنامه سرتیپ دربار ناصرالدین شاه قاجار

امیر کبیر: درس خدمت و جاودانگی

تاریخچه مختصر گوجه فرنگی

گذری بر زندگی محمدعلی فروغی در دوران قاجار

تصاویری نایاب از دوره مشروطه

زندگینامه عین الدوله صدر اعظم قاجار

زندگینامه عباس میرزا ولیعهد ایران در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه

نوشته عادات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه اولین بار در تاریخ ما پدیدار شد:.

تجمل پرستی ایرانیان در طول تاریخ

وام‌گیری از یک روایت معاصر برای تبیین یک «مسأله تاریخی» حتما بر اساس روشی علمی نخواهد بود اما اگر برای بررسی آن مسأله، این روایت معاصر با یک روایت دیگر اما متعلق به ۵۰۰ سال پیش همسان آید، می‌تواند در تبیین و بررسی مهم قلمداد شود. روایت معاصر، به یک سال پیش بازمی‌گردد؛ زمانی که تیم ملی والیبال آمریکا به ایران آمد و دیوید لی، کاپیتان آن تیم پس از پایان تمرین گوشی موبایل یک خبرنگار را گرفت تا با او عکس سلفی بگیرد.

واکنش او پس از دیدن گوشی جالب بود «اینجا همه چرا آیفون دارند؟ هر جا می‌رویم وقتی با ما عکس می‌گیرند، همه آیفون‌های مدل بالا در دست دارند! چقدر آیفون اینجا طرفدار دارد! نکند کارخانه آیفون در ایران است!». این جمله دربرگیرنده شگفتی، اما ناگهان می‌توان یک تاریخ پژوه را دست کم به ۵۰۰ سال پیش‌تر برد؛ زمانه‌ای که یک فرانسوی کنجکاو و خوش‌ذوق، مرزهای جهان آن روزگار را پشت سر گذارد تا به ایران عصر صفوی سفر کند.

ژان شاردن در جایی از سفرنامه‌اش، روایتی از سبک زندگی ایرانی ارائه می‌دهد که با روایت معاصر آن آمریکایی، همسانی عجیب دارد «توجه ایرانیان در بهتر نشان دادن لباس، زینت‌آلات و جواهرات، تزیین زین و ساز و برگ اسب، و موارد دیگر به راستی بسیار، و درخور تأمل است. ... اشراف ایران همان‌قدر که بانوانشان به آراستن انگشتان خود به انگشتری‌های جواهرنشان اشتیاق دارند به این کار عشق می‌ورزند، و گاهی دیده می‌شود برخی از آنان پانزده یا شانزده انگشتری به انگشتان خود کرده‌اند، به عبارت دیگر بسا باشد که یک انگشت خویش را به پنج یا شش انگشتری زینت داده‌اند. ... ایرانیان نه تنها هرگز تجمل و تجمل‌پرستی را تقیح نمی‌کنند بلکه به ارباب تجمل احترام می‌نهند.

هم ایرانیان ضرب المثلی دارند که: هر کس آستینش کهنه باشد، و گرچه علم دنیا را در سینه داشته باشد کسی به او اعتنا نمی‌کند». اصلاً از این دو روایت قدیم و جدید غربی بگذریم و سفری دراز را از شرق دور همراه با یک نظامی ژاپنی به شرق میانه تجربه کنیم. نوبویوشی فوروکاوا، افسر و جهانگرد ژاپنی که هم‌زمان با حکومت قاجارها به ایران و عثمانی مسافرت کرد، پیش از دیدار ایران، هنگامی که زندگی تجملاتی مردمان عثمانی را دید، اینگونه به یاد سادگی زندگی مردمان شرق دور افتاد «در برابر این عظمت و تجمل، به نظرم آمد که ما مردم شرق آسیا در خانه‌های تنگ و باریک می‌گذرانیم و سراهامان کوچک است، و چنین قصرهای عظیم و چشمگیر در تصورمان نمی‌گنجد.»

این توصیف از تجمل دستگاه سلطنتی عثمانی، که او را به تعبیر خودش به «تامل در حال و کار انسان» کشانده بود، پس از دیدار ایران، باز رنگ دگرگون کرد؛ آنجا که دید زندگی اهالی عثمانی در مقایسه با زندگی ایرانیان ساده به نظر می‌رسد و سرانجام چنین نتیجه گرفت «ایرانی‌ها اصولاً تجمل‌دوست هستند.»

خوبی که در تاریخ ریشه دارد

چرا تجمل زندگی ایرانیان، آنگونه که این روایت‌ها نشان داد در گذر تاریخ، دست کم از ۵۰۰ سال پیش بدین‌سو تا امروز، اینچنین در نظر میهمانان خارجی‌اش از شرق دور گرفته تا قلب اروپا و ینگه دنیا جلوه کرده است؟ این پدیده تجمل‌دوستی که البته روایت‌های بعد نشان می‌دهد به تجمل‌پرستی پهلوی می‌زند، آیا جزئی جداناپذیر از خوی ایرانیان در گذر روزگار دیرینه بوده است؟ اگر اینگونه بوده، چه زمینه‌ها و عامل‌هایی موجب شده است چنین شود؟

این پدیده آیا همواره به گونه‌ای یکسان در جامعه ایران تداوم داشته یا در دوره‌هایی کاسته یا افزوده شده است؟ پاسخ به این پرسش‌ها البته سخت به نظر می‌آید، از آن‌رو که باید به ریشه‌ها بازگشت و این مسأله را از جنبه‌های گوناگون بررسی کرد. توصیف این پدیده اما خود می‌تواند دست کم برای آشنایی با

جنبه‌های گوناگون آن و دستیابی به زوایا و جزئیات گوناگون‌اش، برای آغاز یک درنگ ژرف سودمند به نظر می‌آید.

جهانگردانی با ملیت‌های گوناگون که از دوره صفوی تا دوره پهلوی اول به ایران آمده‌اند، بهترین منابع تاریخی را برای توصیف تجمل‌پرستی ایرانیان در دوره‌های یادشده نگاشته‌اند؛ پدیده‌ای که البته به نظر می‌رسد پای خود را از آن دایره زمانی برون گذاشته، تا روزگار کنونی نیز تداوم یافته است. بررسی چگونگی آن در زمانه ما البته در حیطه تاریخ نمی‌گنجد اما بدون آگاهی از پیشینه تاریخی آن نمی‌توان دستاوردی مناسب از بررسی علمی به دست آورد.

طماعی، تجمل‌دوستی می‌آورد

ادوارد پولاک، پزشک اروپایی که در دوره قاجار به ایران آمده است در سفرنامه خود «ایران و ایرانیان» می‌نویسد «از جمله وسایل شکوه و جلال شرقی که ایرانیان به آن تشخیص می‌گویند غیر از اسب، چادر، قالی، لباس و وسایل زینتی باید گروه نوکران و غلامان، اعم از زن و مرد، پادوها و خواجها را نیز محسوب داشت. تعداد آنها در خانه ثروتمندان از تصویری که ما در اروپا از خدمه داریم سخت فراتر می‌رود.

از نوکرها کمتر در امور خانه‌داری استفاده می‌شود و فقط آنها را برای تجمل نگاه می‌دارند». او حتی جدا از خدمتکاران و نوکران، به یک وسیله زینتی دیگر نیز در خانه‌های ایرانیان اشاره می‌کند «غلام را در ایران هرگز به کار سخت و شاق یا کشاورزی نمی‌گمارند بلکه آنها را در خانه‌های اعیان مانند یکی از وسایل تجملی نگاه می‌دارند.»

پولاک در توصیفی دیگر، از مشاغل و مسئولیت‌های گوناگون اما کوچک در خانه‌های اشراف و ثروتمندان یاد می‌کند که البته هریک متولیان مشخص داشته‌اند و به تعبیر وی، تصویری از تجمل‌پرستی ایرانیان به شمار می‌آمده است «معمولا قلیان را به زیبایی و تجمل بسیار می‌آرایند و در منزل‌های اعیان چند نوکر نگاه می‌دارند که کارشان منحصرآ پاک و تمیز کردن، آوردن و دود کردن قلیان است». او این شیوه زندگی را از یک خوی برگرفته می‌داند «ایرانی روی‌هم‌رفته طماع است، دلش می‌خواهد پول فراوان بچنگ آورد، بدون اینکه پروا کند که این پول از چه محلی بدست می‌آید.

به همان آسانی هم که پول را بدست آورده باز آن را بباد می‌دهد تا دستگاه پرتجملی درچیند». با وجودی که بیشتر جهانگردان به تجملات در خانه‌های ایرانیان اشاره دارند، برخی نیز همچون اولیویه تصریح می‌کنند که تجمل مورد اشاره‌شان نه در «اثاث البیت و طعام»، که، در حوزه‌های دیگر نمود می‌یافته است.

همین تردید در وجود تجمل در خانه را نیز می‌توان از قلم یک جهانگرد دیگر می‌توان پاسخ داد؛ آنجا که هانری رونه دالمانی در «سفرنامه از خراسان تا بختیاری» می‌نویسد «خانه شخص ایرانی هم نمونه‌ایست از طرز زندگانی و رفتار و کردار او. ایرانی فوق‌العاده بیمناک است که مبدا نظر همسایگان و دیگران نسبت به آرایش و تجملات خانه او جلب شود. ... معماران جلوخان عمارات را حتی الامکان بطور ساده‌ای می‌سازند که جلب توجه عابریں را نکند و در عوض داخل عمارات را مطابق سلیقه و ذوق صاحب‌خانه زینت و آرایش می‌دهند.»

رواج تجمل‌دوستی در میان روستاییان

از خانه‌ها و دستگاه پرمطراق نوکران و غلامان خانواده‌های ایرانی که برون آبییم، پوشش زنان و مردان، چه لباس چه زیورآلات، گستره‌های دیگر به شمار می‌آید که نمایی تجمل‌خواهانه از زندگی ایرانیان در نظر جهانگردان می‌آورده است. پیترو دل‌واله، بازرگان ونیزی، در دوره صفوی پس از توصیفی دراز از بخش‌های گوناگون و هزینه‌بر پوشش مردان می‌نویسد «در انتخاب کمربند و عمامه کمال دقت می‌شود و سعی می‌کنند آنها را زود به زود عوض کنند و هرچه این دو متنوع‌تر و پرتجمل‌تر باشند، بر شأن دارند لباس افزوده می‌شود.»

آنتوان اولیویه در کتاب «سفرنامه اولیویه: تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار» با مقایسه ایرانیان و عثمانیان می‌نویسد در مملکت ایران، تجملات بیشتر از عثمانیه است ... انگشترهای قیمتی فراوان به انگشتمان کنند و زنجیرهای طلا و نقره به گردن افکنند که تا سینه آویخته باشد. سینه‌بند و کمربند را نیز از جواهرات سازند. ... مقدسین، جواهرات را در روی نقره نشانند که استعمال طلا برای مردان در شریعت اسلام ممنوع است». او زنان را نیز در این زمینه پیشتاز می‌داند «زنان بیشتر از مردان جواهرات با خود همراه دارند. تمام تن و پیکر به انواع پیرایه‌های قیمتی آراسته است.

بر سر، جقه، و بر گردن قلاده‌های ثمین و عصابه‌های گرانبهر جبین و سینه، و رشته‌های مروارید درشت و آبدار حمایل کنند. کمربندهای مرصع در کمر، حلقه‌های انگشتری الماس و یاقوت در انگشت، و دستبندهای جواهر در ساعد و ساق دارند و حاشیه تمام زر، در لباس دوزند». جهانگردی دیگر در تشریح این وضعیت، آن را نه صرفاً در شهر، که، در روستاها نیز بسیار رایج برمی‌شمرد «عشق به تجملات و استعمال جواهر در تمام طبقات اجتماعی ایران حتی در دهکده‌ها نیز محسوس است.

زرگران و جواهرفروشان به‌خانه‌های توانگران رفته و محرمانه به آنها چیزهایی می‌فروشد و از این معاملات محرمانه سود زیادی می‌برند». ژان شاردن، جهانگرد فرانسوی عصر صفوی به خوبی توانسته است دیدگاه قاطع خود را در این باره بیان و تکلیف مخاطب خود را روشن کند «بهای پوشاک در ایران ارزان می‌باشد. با وجود این در میان کشورهای روی زمین کم‌کشوریست که مردمان آن به‌قدر زنان و مردان ایران خرج تجمل و شکوه‌مندی لباس خود کنند.»

عشق به تجمل و گرانش به ایجاد زرق‌وبرق در زندگی روزمره، البته به اندازه‌ای در توصیف‌های جهانگردان، به عنوان شیوه رایج در خوی و منش ایرانیان قلمداد می‌شده است که هرچا به مواردی جز آن برمی‌خورده‌اند، در قالب استثنا یاد می‌کرده‌اند.

به عنوان نمونه ژان شاردن، جهانگرد فرانسوی در عصر صفوی هنگامی که بر آن می‌شود شیخ علی خان زنگنه، حاکم کرمانشاه و سپس میرآخور سلطنتی را در شاه سلیمان صفوی، از دیگر حکمرانان و اعیان درباری متمایز نشان دهد، در کنار انتساب ویژگی‌هایی چون «خدا ترس پرهیزگار، کریم گوهر، منظم، میانه‌رو و با تدبیر» به او، شیخ علی خان را مردی وصف می‌کند که «از تجمل بدش می‌آمد». این جهانگرد فرانسوی، باز در توصیف مردمان یزد، زنان و مردان آنجا را «کوشا، زحمتکش، قانع، شکیب، درستکار، متدین، بیزار از تجمل و بی‌آزار» یاد می‌کند.

تجمل‌پرستی

مردان کارگردان زنان بازیگران

زنان، بخشی به شمار می‌آیند که در توصیف‌های جهانگردان از تجمل‌دوستی ایرانیان، ردی پرننگ از خود بر جای گذارده‌اند؛ تأثیری که البته موجب برائت مردان از نقش در آن نمی‌شود؛ حرم‌سرا! اولیویه، به مخارج ایرانیان برای حرم‌سرا اشاره می‌کند که حتی از عثمانی‌ها نیز بیش‌تر است و اروپاییان را نیز به شگفتی می‌اندازد «بسیار کم اتفاق می‌افتد که این مخارج به اندازه وسعت و ثروت و شأن و رتبه و مناسب شغل و عمل شخص باشد.

عدد زنان و ازدواج- چه یکی و چه چند نفر باشد- و نیز عدد کنیزان بی‌شمارست. ... مخارجی که در آن صورت در حرمسرا مصرف می‌شود، از حد اعتدال متجاوز گردد. ... لباس‌های قیمتی و فاخر و جواهرات گرانها و عطریات عالیه و نادر الوجود و اطعمه لذیذ باید به وفور و کثرت در حرمسرا صرف شود که اروپاییان را به تصور نیاید». شاردن نیز اولیویه را در این بخش یاری می‌کند «هزینه تجملات حرم خداوندان ثروت و دولت از مخارج دیگر تجملات خیلی بیشتر است. زیرا هریک آنان چند زن عقدی و متعه دارد و ریخت و پاش زندگی آنان بسیار زیاد است.

زیرا شوهر به منظور حفظ ظاهر خود و آنان، باید زود به زود برای هریک ایشان لباس‌های گرانها بخرد. زنان به حد زیاد عطر مصرف می‌کنند، و این نیز از جمله مخارج سرسام‌آور آنان است. از روی دیگر چون زنان بدین صورت در ناز و نعمت پرورده می‌شوند جز عشوه‌پردازی و دلبری کاری ندارند و تنها می‌کوشند با حرکات افسونگرانه خود شوهرشان را به سوی خود جلب کنند، و هرگز به هزینه سنگینی که صرف تجملات بی‌حاصل آنان می‌شود نمی‌اندیشند.»
می‌خواهند تلافی خست عرف و عادت را درآورند.

تجمل‌خواهی در زندگی ایرانیان، آنگونه که جهانگردان در میانه دوره‌های صفوی تا پهلوی اول در سفرنامه‌های خود توصیف و تشریح کرده‌اند، بسیار در وضعیت کلی آنان تاثیرگذار بوده است اما این که از چه عامل‌هایی می‌توانسته است سرچشمه گیرد، چندان به روشنی بیان نشده است؛ هرچند برخی جهانگردان، اشاره‌هایی مبهم و گذرا دارند.

به عنوان نمونه اولیویه در سفرنامه خود پس از اشاره‌ای دراز به نقش زنان در این وضعیت می‌نویسد «گویا زنان مشرق زمین همواره به خیال خود باشند و هیچ در فکر اقوام و عشایر دورافتاده خود نشوند. چنان معلوم می‌شود که به جلوه دادن حسن تزئینات و تحصیل اشیاء گرانها و کمیاب، می‌خواهند تلافی خستی که عرف و عادت بر آنها مجری داشته، نمایند. ... یک حصه از روز را صرف آرایش و شست‌وشوی خود ساخته، و حصه دیگر را برای تجملات خود صرف کنند.»

بی‌توجهی به آینده، عاملی است که به نظر شاردن در پدیداری خوی تجمل‌خواهی موثر بوده است «ایرانیان در خرج کردن دارایی خویش از همه جهانیان پیشی گرفته‌اند؛ در اندیشه فردای خود نمی‌باشند، هرچه پول از هر راه به دستشان بیفتد در مدتی کوتاه مصرف می‌کنند.»